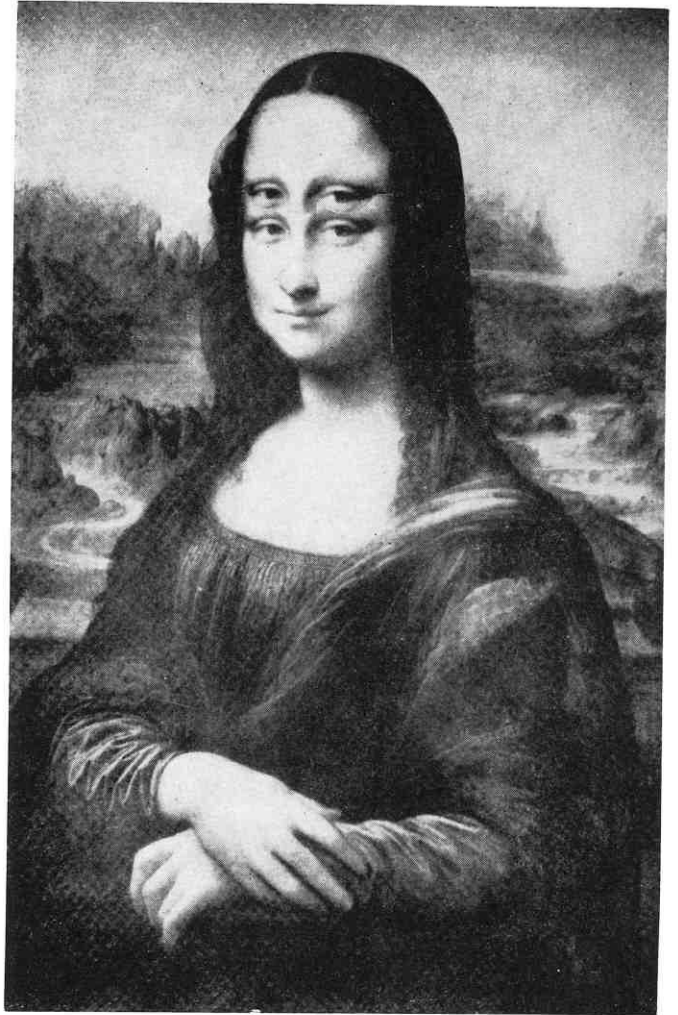

Doslikano na način kako se u nas dograđuju spomenici arhitekture – mehaničkim adiranjem – djelo visoke renesanse postaje nadrealističko. Nije li fasada zgrade njezino lice (facies)?

Pročelje Partenona dograđeno po kriterijima nekih zagrebačkih konzervatora, urbanista i arhitekata: ako je samo «doslovno» ponovljen arhitrav i metope s triglifima, od klasičnog spomenika postao je maniristički. Promjena «broja» u likovnoj umjetnosti često znači promjenu stila i karaktera djela.

radovan ivančević

poštivati ili izrugivati? uvažavati ili »podražavati«?

*Problemi i metode dograđivanja spomenika
stambene arhitekture*

Razmišljajući u povodu godišnjice službe zaštite spomenika u Hrvatskoj o stanju, dometima i padovima, smatram da unatoč nekim nesumnjivim rezultatima u cjelini ne možemo niti smijemo biti zadovoljni teorijskim pretpostavkama i praktičkim rezultatima konzervatorske djelatnosti. Naročito kad je riječ o graditeljskom nasljeđu. Velik broj spomenika arhitekture prepuštenih propadanju, ili srušenih i uništenih nedopuštenim zahvatima, ili devalviranih promašenim intervencijama — obvezuje nas na odgovornost u razmatranju problema zaštite. Jedino sustavnom interpretacijom problema i upornom i otvorenom kritikom primjera možemo kao zajednica spoznati, a zatim tek eventualno izmijeniti dugogodišnju praksu promašaja ili neefikasnosti i unaprijediti sadašnje stanje.¹

Devastacija srednjovjekovne stambene arhitekture Raba ili dubrovačkih ljetnikovaca², nemoć da se razumno zaštite izuzetne i kompleksne vrijednosti kao što je, na primjer, »renesansni« otok Šipan, prepuštanje fizičkom propadanju velikog broja spomenika (na što potresno ukazuje najnoviji primjer urušavanja samostana Sv. Petra u šumi), spomeničkih cjelina i urbanih aglomeracija (Plomina, na primjer, i u nizu istarskih gradova), te nezamislivi promašaji u nekim intervencijama pod plaštom restauratorskih i konzervatorskih zahvata (jezuitski samostan i kula Lotrščak u Zagrebu)³ —

¹ Izuzmemo li prirodne faktore, jasno je da postoje barem tri suštinski različite kategorije društvenih problema i uzroka uništavanja spomenika graditeljskog nasljeđa: nedostatak materijalnih sredstava za njihovo održavanje, nedopuštene destruktivne intervencije i neadekvatni zahvati pod okriljem službe zaštite. Ovdje i sada ne razmatram ono što se na spomenicima ne radi (a trebalo bi), ni ono što se radi bez dozvole (a to se radi svakodnevno), nego samo ono što se događa sa spomenicima po intencijama ili s odobrenjem oficijelnih »čuvara« spomenika, a neadekvatno je i negativno za spomenike. Kritika je, dakle, prvenstveno upućena nama samima, povjesničarima umjetnosti koji tu službu vode, u njoj surađuju ili bi je svakako trebali voditi, održavati i razvijati na stručnom planu kao i u širem društvenom kontekstu. Bez obzira na to što izlažem suprotno mišljenje, ne smatram da time skidam sa sebe dio odgovornosti što je svi dijel' mo kao struka.

² O ulozi i značenju sitnog, ali trajnog devastiranja i degradiranja spomenika arhitekture što ga prakticira suvremeni »mali« građanin visokog ekonomskog standarda a mizerno niske kulturne razine pisao sam u namjenski provokativnom tekstu »Mlečići ponovo na Jadranu«, Čovjek i prostor br. 340—341, 7—8/1981, str. 28—29.

³ Zagrebačkim spomenicima bilo je posvećeno savjetovanje Društva povjesničara umjetnosti održano u prosincu 1982. godine u Zagrebu. Tekstovi će biti objavljeni u časopisu »Peristil«.

bili bi dovoljni za krajnje pesimističku ocjenu stanja spomenika graditeljskog nasljeđa u Hrvatskoj. A to su tek simbolički odabrani primjeri u mnoštvu sličnih i srodnih.

Uzroci takva stanja brojni su i kompleksni, društveni, ekonomski, politički, personalni i profesionalni.⁴ Ovdje, međutim, razmatramo problem sa stanovišta struke, pa treba spomenuti da se nikakvim »objektivnim« ekonomskim i društvenim okolnostima ne mogu bez ostatka (o)braniti spomenuti neuspjesi službe zaštite, jer u istom tom razdoblju i unutar istog društvenog sustava i zakonskih normi zaštite kulturne baštine uspjeli su zainteresirani za sudbinu spomenika u pojedinim centrima naše Republike društveno afirmirati i »nametnuti« suvremene i odgovorne kriterije u svakodnevnoj praksi na zaštićenom području grada (Zadar), a uz to istraživati metodološke mogućnosti i unapređivati praksu razvijajući brigu za spomenike i s pomoću sustavnog timskog rada brojnih institucija i društvenih faktora i foruma (Split).

Međutim, cilj ovog priloga nije analiza cjelokupnog stanja zaštite spomenika arhitekture u Hrvatskoj, već se ograničujem samo na jedan razmjerno mali problem — dogradnje katova u gradskim sredinama — koji ću temeljitije metodski analizirati i pokušati pokazati neka moguća rješenja, jer smatram da su sustavne analize i interpretacije problema prijeko potreban preduvjet za unapređenje stanja.

O temi dograđivanja katova na spomenike stambene arhitekture u Zagrebu pišem po drugi put: prvi put sam kritički upozorio na problem prije petnaest

stak godina.⁵ Ali budući da otada, koliko je meni poznato, problem nije bio teorijski razmatran, ni metodski razrađen, a da se praksa nagrdnjanja dograđivanjem, koju sam označio krilaticom »poštivati-izrugivati«, uporno nastavlja i dalje, pišem ponovo pokušavajući metodski sistematizirati složene i kompleksne probleme dograđivanja u nadi da ću ipak potaći na razmišljanje i provjeru prakse podjednako konzervatore, kao i urbaniste i arhitekta (ako ne sadašnje, a ono možda barem one za pedeset ili stotinu godina — ako do tada još nešto ostane nedograđeno, nenagrđeno).

Treba, naime, naglasiti da je u svim negativnim primjerima dograđivanja što ćemo ih analizirati, kao i u svakoj intervenciji na spomenicima arhitekture, spomenuti primitivni metrički i mehanicistički način dograđivanja-degradiranja, što se uporno primjenjuje u Zagrebu već puna tri decenija, moguć samo kad se s konzervatorom-birokratom udruži arhitekt-konfektor, predstavnik potrošačkog mentaliteta koji smatra arhitekturu »metražnom« robom. Jer u tom istom Zagrebu, na području djelovanja iste konzervatorske službe i u istom razdoblju uz jednake norme po kojima se odobravaju dogradnje katova — realizacije pojedinih kreativnih arhitekata dokazuju da su se mogli izvojititi i dostojni rezultati. Pod uvjetom, naravno, da je pristup projektu bio suvremen i stvaralački, a postupak provedbe uporan, dosljedan i odgovoran. Usmjeravajući pažnju na problem dogradnje katova podsjećam i na problem interpolacije, drugi važan zadatak suvremenog urbanista, arhitekta i konzervatora u povijesnoj jezgri grada. Ugradnja novih zgrada unutar prekinutih nizova povijesno

4 Pokušaj da se sustavno interpretiraju problemi i ukaže na neke mogućnosti njihova rješavanja predstavljaju i zaključci spomenutog Savjetovanja povjesničara umjetnosti (bilj. 3).

5 R. Ivančević, Poštovati ili izrugivati?, Telegram, 21. 6. 1968, str. 11. Već sam se pozivao na taj tekst i moram to ponoviti i ovim povodom da bih upozorio na kontinuitet i identitet stanovišta i djelovanja odgovornih i djelatnih faktora službe zaštite, urbanizma i arhitekture podjednako kao i svoga kritičarskog konfrontiranja. Smatrajući metode rada službe zaštite spomenika u Zagrebu — kad je riječ o dograđivanju — pogrešnim i štetnim po spomenike arhitekture, pisao sam tada krajnje oštru ocjenu, bio otvoreno drzak i svjesno sam nastojao biti čak uvredljiv, a sve to u nadi da ću izazvati bilo kakvu reakciju odgovornih: da će ili obrazložiti i pokušati opravdati svoje stanovište i time potaknuti raspravu, omogućiti teorijsko i stručno raščišćavanje problema, ili da će me, ako ništa drugo, tužiti sudu za uvredu, pa bi barem tako jedno za naciju i zajednicu važno kulturno pitanje dobilo publicitet. Jer, ma koliko bilo bijedno vucarati se po sudovima zbog nečije povrijeđene taštine, ništa nije očajnije od ovoga našeg krajnjeg nemara i nehaja prema uništavanju naslijeđenih vrijednosti. Međutim,

nije se dogodilo ništa. Oglušiti se i pritažiti na kritiku tipična je metoda reagiranja »upravnih organa«, to je jedno od pravila ponašanja birokracije odnosno onih koji drže — pa i najmanju — »vlast« u rukama ili imaju bilo kakva »ovlaštenja«. Svojim nereagiranjem (tada apostrofirani) službenici odgovorne službe zaštite u Zagrebu potvrdili su ono što sam analizom njihovih intervencija na spomenicima bio deducirao: da su se zaista birokratizirali, da nemaju živ i stvaralački odnos prema spomenicima o kojima odlučuju, ni ponosa na ugled struke koju zastupaju ili odgovornosti prema poslu koji »obavljaju«. Ako subjekte birokratskog mentaliteta kritizirate zbog birokratskih metoda u radu, oni će reagirati birokratski, što znači: ništa što direktno ne ugrožava njihovu »stolicu«, redovna primanja i rutinsko odvijanje »posla« (linijom najmanjeg otpora) ne može ih pokrenuti iz komocijske letargije. Iako sam tada, 1968. godine, pisao o »šablonskom pristupu«, »apsurdnim normama«, »mediokritetskim rješenjima« i stvaranju »pseudo-pseudo arhitekture« pokazalo se da u redovima tada odgovornih zagrebačkih konzervatora, urbanista i arhitekata — kojima je to nedvosmisleno bilo upućeno — nije bilo nikoga čak ni s najminimalnijom (profesionalnom) taštinom. Dokazalo se da vlada krajnja indiferentnost, ona ista što smo je mogli »pročitati« iz zahvata u spomenike arhitekture i sveukupnog bijednoga stanja spomenika.

nataloženi zdanja zahtijeva zaseban pristup, o čemu sam pisao na drugom mjestu.⁶

Napokon, prije ove pretežno negativne kritike želim također spomenuti i jednu izrazito pozitivnu djelatnost u kompleksu problema zaštite i održavanja spomenika gradske arhitekture što je rezultirala izvanrednom revalorizacijom pojedinih građevina, kao i čitavih ambijentalnih cjelina, a to je posljednjih godina dosljedno provedena konzervatorsko-graditeljska praksa restauriranja zgrada i rekonstrukcije prizemlja historicističkih zdanja u Zagrebu u više-manje doslovno prvobitno stanje. Adekvatno adaptiranim i uređenim izlozima trgovina tako je u središnjem dijelu Zagreba učinjeno mnogo u obnovi integriteta arhitektonskih djela, kao i povijesnog i likovnog identiteta većih segmenata uličnih nizova.⁷

Važeći kriteriji dogradnje

Nagli priliv stanovništva u gradove nakon drugog svjetskog rata, nedostatak stambenog prostora i ahumanost i odbojnost novih naselja uz atraktivnost starih urbanih središta, rezultirali su pritiskom da se intenzivnije iskoristi i proširi stambeni fond u starijim dijelovima gradova i praksom dograđivanja katova na niske ili niže objekte u već ranije izgrađenim uličnim nizovima. Iako su svi primjeri dogradnji katova koje analiziram iz Zagreba, nastojat ću utvrditi opće metode principe u rješavanju tog problema, budući da velik broj »uzoraka« omogućuje izvođenje zaključaka općenitije vrijednosti. I spomenuti uzroci dograđivanja općeniti su, pa se zahtjev za dograđivanjem javlja ili će se javiti i u drugim, manjim gradovima, a praksa u Zagrebu toliko je važnija što bi primjeri »glavnoga« grada Republike lako mogli postati »uzorom« drugima u Hrvatskoj.

6 R. Ivančević, Interpolacija: međuvrijednost među vrijednostima ili krivotvorina? Arhitektura 184—185, 1983, str. 82—85.

7 S obzirom na povezanost i prepletanje problema tekst o interpolacijama predstavlja jednu cjelinu s ovim o dogradnjama i međusobno se dopunjuju.

8 Samo u Ilici obnovljeno je na taj način niz kuća, a kao posljednji primjer, značajan podjednako zbog arhitektonske vrijednosti spomenika kao i urbanistički istaknute lokacije, spominjem kompleks od triju zgrada trgovačkog poduzeća Na-Ma. Vidi: S. K(nežević), Novi prizori i prostori »Name«, ČIP, II/1983, br. 359, str. 24.

Budući da o tom problemu nema objavljenih teorijskih priloga ni metodskih studija od projektanta ili konzervatora, prisiljeni smo njihove metode premise dograđivanja katova na spomenike arhitekture deducirati po izvedbama. Dosadašnja praksa u Zagrebu omogućuje nam da razmatramo velik broj dograđenih spomenika historicističke arhitekture, jer se po nepisanom pravilu redovito na zgradama tog stila odobravaju dogradnje katova, dok se starije barokne, klasicističke i biedermajer zgrade češće štite integralno. U tome, kao prvo, otkrivamo primjenu kriterija »starosne vrijednosti« (Riegelov »Altenswert«), jer su historicistički spomenici (građeni od polovice prošlog stoljeća do prvih decenija našeg) među zaštićenima »mlađi«, a moglo bi se reći i »najmlađi«, budući da je zaštita spomenika arhitekture 20. stoljeća pojedinačna, nesustavna, zapravo — iznimna.⁸

Uz »starosni kriterij«, čini se, djelotvoran je i drugi, nazovimo ga »kvantitativni kriterij« pri odobravanju dogradnji: budući da ima neusporedivo više zgrada historicističkog stila i razdoblja nego starijih spomenika, njihovim dograđivanjem količina novoosvojenih stambenih ili uredskih površina u jezgri grada raste u primjetnim razmjerima, dok bi se dogradnjom starijih kuća moglo osvojiti manje prostora.

Već ova dva spomenuta kriterija, »starosni« i »količinski« — po kojima se dopušta dogradnja historicističkih spomenika u Donjem gradu, takozvanom »srednjem« Zagrebu 19. stoljeća, između Ilice sjeverno i željezničke pruge južno, odnosno Draškovićeve ulice istočno i Frankopanske ili Ulice braće Oreški pa i dalje Ilicom zapadno — nisu prihvatljiva, mogu im se postaviti vrlo ozbiljne kritičke primjedbe i zamjerke.

Kvantitativni faktor — činjenica da postoji više »uzoraka« arhitekture nekog razdoblja — »neće

8 O teorijskim i praktičnim aspektima zaštite spomenika moderne i suvremene arhitekture u Zagrebu višekratno sam pisao potaknut visokom razinom prosjeka i izuzetnom vrijednošću pojedinih ostvarenja. Od članka »Dinamična ravnoteža«, o zgradi P. Behrensa u Zagrebu (ČIP br. 96, Zagreb 1960, str. 6), preko serije »Staro i novo«, Tradicija obavezuje, u časopisu 15 dana, VI/1963, br. 11—15) i serije priloga »Moderna arhitektura — nepriznata umjetnost« u Telegramu (3.3, 8.3, 12.4, 3.5, 17.5, 21. 6. 1968) do polemike o obnovi Tomislavova doma 1980/81. (završni tekstovi u ČIP-u br. 327/1980. i 345/1981).

nikada dokinuti slučaj« (da parafraziramo Mallarméa) njihove nejednake umjetničke vrijednosti. To znači da i unutar brojnije i kronološki »mlađe« grupe spomenika postoje značajniji spomenici koje nužno treba specifično tretirati. Je li i taj *vrijednosni* kriterij bio uzet u obzir pri odlučivanju o dograđivanju spomenika stambene arhitekture zaštićene zone, moći ćemo zaključiti tek nakon temeljitije i cjelovitije interpretacije dosadašnjih intervencija: ako utvrdimo da su i spomenici što su nedvojbeno morali biti obuhvaćeni spomenutim »strožim režimom« zaštite — ipak dograđeni, značit će to da kriterij nije vrijednosno izdiferenciran. Ali i bez izrazitije samostalne vrijednosti upravo u ovom dijelu Zagreba sam taj kvantitet historicističkih spomenika stvara cjeline, nizove i određuje karakter ulica. I bez izrazitije individualne vrijednosti u oblikovanju ili organizaciji prostora kuća može samom fasadom biti važan faktor u kompoziciji ulične kulise, u stvaranju mnogolikosti njezina lica.

Već sam pristup zaštiti integriteta neke građevine ne može se temeljiti na sekundarnim osobinama (starost, količina jedinki u vrsti), nego bi temeljni distinktivni kriterij morao biti valorizacijski. Sadašnje statističke i mehanicističke kriterije nužno je zamijeniti kreativno-interpretativnim pristupom.

Ali ako je razmjerno jednostavno deducirati opredjeljenja i uvjerenja konzervatora sudbonosna za odobravanje dogradnji u starijem dijelu grada — »starosni« i »kvantitativni« kriterij — složeniji je zadatak iz te iste prakse dograđivanja deducirati *arhitektonsko-oblikovne kriterije koji su na snazi*. U nedostatku studija u kojima bi se izlagale i obrazlagale konzervatorske dileme, uvjerenje ili vjerovanje na kojem se temelji veoma intenzivna praksa, analizom velikog broja zahvata spoznajemo: 1. da se odobravanje intervencija u spomenike s obzirom na ambijentalno-urbanističke zahtjeve i uvjete rješava nesustavno, »od slučaja do slučaja«, u okviru »dnevne prakse«, a 2. suzimo li vidokrug na pojedini objekt, uočiti ćemo niz zajedničkih oblikovnih karakteristika u gotovo svakom pojedinom zahvatu, što omogućuje da analiziramo i potom ocijenimo primijenjenu metodu.

Nedostatak urbanističkog kriterija

Prije analize samih arhitektonskih postupaka jedno je bez sumnje bilo neadekvatno već u samom pristupu problemu, a to je *nedostatak urbanističkog i ambijentalnog kriterija*. Pažljivo promatranje svih u Zagrebu izvedenih dogradnji katova vo-

di nas zaključku da *konzervator i projektant nemaju viziju budućeg, konačnog (!) izgleda ulice, uličnog bloka, a kamoli čitavog ovog središnjeg dijela grada, iako se samo iz tako cjelovite vizure može donijeti ispravna odluka i postići zadovoljavajuće pojedinačno rješenje*. Koje ćemo stambene zgrade historicizma zauvijek integralno sačuvati i restaurirati kao spomenike arhitekture, koje ćemo ulične poteze štitiiti cjelovito kao ambijentalne vrijednosti, a koje ćemo ulične blokove cjelovito tretirati kao spomenik urbanizma 19. stoljeća? Dosadašnja praksa dograđivanja prisiljava nas da postavimo pitanje odgovornim konzervatorima, urbanistima i projektantima: hoćemo li zaista čitav dvokatni Zagreb dograditi tako da postane trokatni, a trokatni četvorokatni itd.? Jer to je jedini logički zaključak iz dosadašnje prakse. Brojni primjeri svjedoče da se o svemu tome nije mislilo, a još manje jasno domislilo, iako su poznavanje spomeničke situacije i sasvim određeno planiranje i aktivna politika zaštite prijeko potreban preduvjet za svaki pojedinačni zahvat, za bilo koju konkretnu dozvolu dogradnje, kao i općenito za mogućnost efikasnog čuvanja i za dostojanstvo teorije i prakse zaštite spomenika.

I. U suvremenoj zaštiti spomenika — što svoju suvremenost dokazuje suvremenim znanstveno utemeljenim stanovištima o arhitekturi i urbanizmu svih razdoblja podjednako, prošlih kao i sadašnjeg — *najmanja jedinica* unutar koje se može razmišljati i odlučivati o bilo kakvoj intervenciji (kat, prozor, trgovina. . .) jest *kontinuirani ulični niz kao*

organička cjelina, »od ugla do ugla« ulice. Ali čuvajući arhitektonsku baštinu prošlosti mi danas ne možemo zastupati, niti bismo smjeli primjenjivati, zastarjela stanovišta što se, između ostalog, iskazuju u »fasaderskom« pristupu prostorno-volumskom tijelu zgrade. II. Suvremenom promatraču i interpretatoru arhitekture »ulični niz« nije samo niz povezanih plošnih kulisa uličnih fasada, već su to lica volumena zgrada, a samim tim svako razmatranje ulične fasade nužno integrira i njezinu »stražnju« fasadu, kao i prostor iza kuće. III. Iz toga logično rezultira da je zapravo prostorno-volumska cjelina unutar koje se jedino može suvislo arhitektonsko-urbanistički misliti, odlučivati i djelovati — s obzirom na tip prostorne organizacije u ovom središnjem dijelu grada — ulični blok.

Svako pojedinačno rješenje koje ne uključuje jasnu misao o čitavom sklopu organski sraslih, nerazdvojnih i neodvojivih faktora formalističko je i površno. Dosljedno tome odluka o dogradnji, odnosno o visini svake pojedine kuće, na primjer, mora uključivati: 1. odnos prema susjednim zgradama do kraja kontinuiranog uličnog niza (a ne samo jedan ili dva susjedna objekta kako se, očito, redovito razmatra), 2. odnos prema suprotnoj strani ulice (i to ne samo u formalističkom smislu »izjednačavanja« već uključujući probleme vizura, insolacije itd.), 3. odnos prema dvorištu, susjednim i nasuprotnim objektima s dvorišne strane, 4. odnos toga uličnog poteza unutar bloka kojemu pripada, te 5. i možda najvažnije, značenje i konačna vizija (revizija) toga uličnog bloka unutar čitavog zaštićenog urbanističkog područja »sred-

njeg« Zagreba, zagrebačke arhitekture i urbanizma 19. i 20. stoljeća. A da se sve to ne može spoznati izvan okvira grada u cjelini, kao dinamičkog organizma koji je rastao u prostoru i vremenu, a i dalje će rasti, u to ne bi smio sumnjati nitko tko se »grada laća«. Intervencije dograđivanja koje ne uključuju i ne uspijevaju uskladiti sve navedene komponente pogrešne su i promašene. Na žalost, upravo na temelju parcijalno motiviranih, formalistički površno normiranih intervencija dograđivanjem je uništeno u toku posljednja dva-tri decenija više od stotine (!) spomenika naše arhitektonske baštine i unakažen niz vrijednih, povijesno značajnih i likovno i ambijentalno skladnih kompozicija i cjelina Zagreba. Što to »čuvamo« i »zaštićujemo« u zagrebačkom Donjem gradu, ako uništavamo ono najvrednije što je imao: sklad raznolikosti. Kao dokaz tih tvrdnji služe naredne analize.

Princip »uravnolovke«

Pristupajući analizi zagrebačkih dogradnji najprije ću izdvojiti osobine zajedničke gotovo svim intervencijama, što nam omogućuje da utvrdimo primijenjene principe, da govorimo o kriterijima i metodi.

1. Prvi oblikovni kriterij što se nameće iz prakse intervencija na starijim objektima također je kvantitativan (kao i spomenuti kriteriji pri samom donošenju odluke o dozvoli dogradnje katova), a mogli bismo ga zvati »principom uravnolovke«, visinskog izjednačavanja sa susjednim. Analiza pokazuje da pri odlučivanju o dogradnji zgrade visina »novog« objekta, odnosno broj odobrenih katova, ne zavisi od zgrade same, ne proizlazi iz vrednovanja strukture zaštićenog objekta (što bi bilo normalno), nije rezultat metričke studije i vrednovanja kompozicije ulične fasade (da ne kažem mjere kao funkcije uličnog bloka u cjelini), nego je uvjetovan gabaritom susjedne zgrade: ako su susjedne trokatnice, bit će odobrena dogradnja trećeg kata, ako su četvorokatnice, četvrtog itd. To znači da sudbina spomenika ovisi o susjedstvu, pa će mu bez obzira na to je li jednokatan ili dvo-katan, negdje biti dograđen jedan, negdje dva kata. Visina susjedne zgrade postala je tako za spomenike pitanje dobre ili zle kobi. Što znači taj kriterij »susjedstva«, što se pučki može formulirati: »s kim si, takav (toliki) si«, i jao si ga onom spomeniku što se nađe u »lošem društvu« visokih susjeda? Što znači za zaštićeni objekt, kao i za kompoziciju ulične vizure, još ćemo raspraviti.

Konstatirajmo sada prije svega da tako »zaštićeni« objekt (neka on barem u našoj analizi bude subjekt, pa pođimo od njega, kad to već nije slučaj u praksi »zaštite«) može biti povišen za trećinu ili polovicu svoje visine ili čak dupliciran! Odgovorni projektanti, urbanisti i konzervatori dograđivanjem katova teže »izjednačivanju«, »niveliranju« postojećih zgrada nejednakih visina, a pri tom zanemaruju (ili ne vide?) očiglednu činjenicu da su ti nejednako visoki objekti bili građeni također po nejednakim, odnosno različitim oblikovnim principima, pa su se u izvornom obliku kvantitativne razlike (visina) podudarale s kvalitativnim! Na prvi pogled, baš po toj nemirnoj liniji gabarita ulice vidjelo se da sve te zgrade nisu »jedno te isto«. Kasnije, kad se niža zgrada »rastegne« do visoke, može se, na žalost, jedino konstatirati istinitost drevne izreke: »si duo faciunt idem — non est idem«! Dokidanjem visinskih razlika istodobno se dokida individualitet pojedine kuće u nizu, a princip individualne raznolikosti fasada karakteristično je obilježavao zatečenu spomeničku cjelinu, po tome je ona, također, postala spomenikom, i to je jedinstvo raznolikosti ono što bismo morali štiti. Umjesto polimorfnog obrisa krovnih vijenaca jedne ulice zahtijeva se već u samom gabaritu — uniformnost. Živa igra stepenastog obrisa gabarita fasada »neujednačenih« visina pretvara se u vojno-birokratsku monotoniju poravnavanja. Nisam slučajno upotrijebio termin »uravnalovka« jer taj neorusizam, stvoren u općepoznatom povijesnom raz-

dooblju, sadrži svu konotaciju lažnog, nepravednog, izvanjskog »izjednačivanja« bez valorizacije, a mislim da je upravo to zajedničko ovoj metodi na društveno-političkom planu birokratskih režima i u spomenutoj graditeljsko-konzervatorskoj praksi.

Diktat prozorskih otvora

2. Drugi kriterij dosljedno primjenjivan u dograđivanju i prisutan u najvećem broju primjera odnosi se na prozorske otvore. Njime se iskazuje »poštovanje« veličine i vertikalnih osi prozora kuće i zahtijeva od projektanta da u dograđenom katu (ili katovima) ponavlja njihov raspored i format. Stoga ću ga nazvati »zakon broja, razmaka i formata otvora«. Ponovo je riječ o kvantitativno određenom principu što se može formulirati u »pravilo«: prozorski otvori dograđenog, povišenog dijela zgrade moraju se locirati u produžetku vertikalnih osi otvora starog dijela i moraju ponavljati format i dimenzije starih! Budući da su prozorske osi ujedno okosnice kompozicije svake fasade, to pravilo zvuči u prvom trenutku logično i nepobitno, jer se čini kao da tako »nastavljamo u duhu tradicije«. Ali osim što time nedvojbeno namećemo modernoj arhitekturi prošlostoljetno formalno rješenje koje je često protivno temeljnim suvremenim principima oblikovanja (upravo s obzirom na dimenzije i formate, jer je u arhitekturi »mjera« uvijek bila suština projektiranja), vidjet ćemo kako je ta norma konačnim oblikovanjem fasade potpuno obesmišljena, i »poštivanje« starog — zbog čega je tobože primjenjuju — preobražava se u negaciju spomenika i »izrugivanje« njegovu smislu.

Da je riječ o slijepoj dogmi, a možda i maniji »dik-tata prozorskih otvora«, dokazuju primjeri kad se taj princip nameće i prilikom odobravanja i projektiranja dogradnji na stilski sasvim anonimnim i arhitektonski beznačajnim zgradama, kao što je, na primjer, istočna uglovnica Ilice i Grahorove ulice. Na jednokatnicu dograđena su još dva kata (»odaju« ih kao novogradnju samo rupe za ventilaciju), pa je kuća postala četvorokatnica, dakle »duplerica«. Kakav se mentalno normalni razlog može navesti za primjenu dogme identiteta prozorskih otvora u ovom slučaju? U čemu je i kolika bila »spomenička« vrijednost beznačajnih malih prozora jednokatnice da ih je trebalo zamornom monotonijom ponoviti na još dva kata? Zar se time »zaštito« izvorni objekt? Očito su umnožavanjem iskonski nedostaci samo postali očigledniji i nametljiviji. Jedino što je vjerojatno trebalo da bude pod »zaštitom« i što je trebalo sačuvati bila

Dograđnjom dvaju katova jednokatnica je postala »duplerica«. Dok se besmisleno ponavljaju beznačajni prozori donjeg dijela u gornjem — kao znak »poštivanja« — ovom dogradnjom kuće na uglu Grahorove ulice definitivno je prignječena i osuđena Grahorova (!) jednokatnica Ilica br. 157 (građena 1872. godine).

je upravo *skromna mjera* jednokatnice. I to ne radi zgrade same, nego upravo radi ambijenta, radi njezina mjesta u urbanoj kompoziciji. Naime, da paradoks bude kompletan, bdiujući budno nad beznačajnim prozorima anonimne kuće konzervatori i projektanti previdjeli su da su tim nezgrapnim i nerazmjernim povišenjem zgrade na uglu Grahorove (!) ulice definitivno osudili malu skladnu prizemnicu do nje sa središnjim jednokatnim dijelom, Ilica 157, koju je gradio i projektirao ni više ni manje nego — J. J. Grahor (!) 1872. godine.⁹ I to jednu od njegovih posljednjih u Zagrebu: od dvanaest samostalnih obiteljskih kuća srušeno je osam, ovo je jedna od četiri preostale. Patetično smo mu dali uličnu ploču, ali smo mu prignječili kuću. Sasvim je jasno kakve je mogućnosti pružao slobodan prostor uz Grahorovu prizemnicu za pristup budućem uređenom i humaniziranom središtu tog uličnog bloka, i kako se još mogla spasiti urbana kompozicija ovog dijela Ilice da je na uglu ostala jednokatnica (kojoj su se možda jedino baš monotoni prozorski otvori mogli izmijeniti i čitava fasada preoblikovati!).

3. S obzirom na građevni materijal vlada princip da se u dograđenom dijelu mora primijeniti *identični materijal* kao što je u postojećem. Žbukanu fasadu treba i u dograđenom dijelu žbukati, i to jedinstveno s donjim dijelom. Ova je norma u najvećem broju slučajeva potpuno opravdana, ali ni ona se ne bi mogla braniti — niti smjela nametati — kao nepobitna doktrina, jer je neke realizacije primjenom drugačijih materijala kvalitativno negiraju.

Pauperizacija izraza

4. Međutim, kad razmotrimo principe *oblikovanja* dogradnje, obradu zidnih površina, arhitektonske dekoracije i skulpture, odjednom primjećujemo *neočekivani obrat*: po prvi put u dosadašnjoj analizi vidimo da se *umjesto imitacije traže promjene*. U svim dosad spomenutim komponentama arhitekture (*visina* dogradnje, raspored i format *otvora*, *materijal*) apsolutno vlada kriterij identiteta, metoda »ponavljanja«, kvantitativnog *umnožavanja* elemenata starog objekta u novom dijelu, ali u *oblikovanju* dograđenih katova, nedosljedno i suprotno dosadašnjem prosedeu, odustaje se od »imitacije«, od »reprodukcije«, od repetitije i primjenjuje »metoda redukcije« prozorskih okvira,

reljefnih ukrasa, arhitektonskih izražajnih članova.

Ne treba valjda dokazivati da je oblikovanje nesumnjivo »najlikovnije« i »stilski« najkarakterističnija komponenta, a u historicističkoj arhitekturi uz kompoziciju često i kvalitativno najznačajnija. Paradoksalno: dogradnjom katova zgrada *raсте u visinu, dobiva na volumenu*, ali joj se *oduzima izvorna artikulacija, smanjuje reljefnost*. Zgrada je, dakle, u svom dograđenom dijelu (jer to i pak postaje njezin dio) doslovno »oguljena«, »sljuštena«, »osiromašena«, »ogoljela« kao dijete kad »preraste« staru odjeću. Takav dojam »pauperizacije izraza«, »osiromašene repetitive« izazivaju dograđeni katovi upravo stoga što u ostalim komponentama imitiraju, nastoje se izjednačiti s donjim dijelom kuće.

Metoda redukcije — ponavljam, potpuno suprotna prvim trima normama — ne iskazuje, međutim, svoje nedostatke samo u kompozicionoj cjelini fasade kao odnos »reljefnog« starog dijela i »plošne« dogradnje, već posebno u *dijalektičkoj igri odnosa otvora* (negativne forme) i *okvira* (pozitivne forme), o čemu se očito uopće nije vodilo računa. Na brojnim zagrebačkim primjerima izvrsno se može pokazati i dokazati (inače notorna istina) da prozorski otvor i njegov okvir tvore jedinstven organizam, pa iz toga slijedi jednostavan zaključak da ni *otvor nije više »isti« kad nije u jednakom okviru!* Okvirom se, naime, dopunja format otvora, određuje karakter, a što je najvažnije, pri tom se često mijenjaju omjeri odnosno proporcijski sustav prozora. Navedimo banalni primjer: Ako su visina i širina (svijetlog) prozorskog otvora, recimo, u omjeru točno 2 : 3, pa ga ravnomjerno obrubimo okvirom ukupno širokim 0,5, nastat će prozor u omjeru 2,5 : 3,5, dakle *sasvim drukčijeg* proporcijskog sustava nego što je primijenjen u svijetlom otvoru (razlika visine i širine bila je točno polovica, a sada je dvije petine!).

Značenje omjera i proporcijskog sustava u arhitekturi valjda ipak ne treba tumačiti, a svakome je jasno da time što umjesto omjera 2 : 3, odnosno 1 : 1,5, primijenimo 5 : 7 bitno mijenjamo *karakter* oblika. Ako treba ipak spomenuti neki eklatantan primjer iz povijesti arhitekture, navodim odnos arhajskog i klasičnog grčkog hrama: morfologija dorskog stupa, kao i hrama u cjelini, identična je u svim razdobljima i na svim lokalitetima, pa ipak hram u Paestumu i Parthenon na Akropoli predstavljaju dvije različite epohe, razlikuju se kao dva »stila« samo stoga što su primijenjeni različiti proporcijski sustavi, te italski hramovi djeluju teško i arhaično, a atenski klasično.

Ali i samim formatom obrisa prozora nije sve rečeno, jer dekorativni prozorski okvir redovito nije linearno proširenje paralelno sa svijetlim otvorom, nego varira u širini i reljefnosti. Najčešće je baza okvira (prozorska klupčica) uža, a ostale strane šire, a ponekad je natprozornik najširi. Svatko tko je i najpovršnije promatrao historicističku arhitekturu zna da postoji mnogo varijanata u tim odnosima, a one, između ostalog, također određuju individualni karakter fasade i omogućuju diferenciranje »stila« među »stilskim« zgradama. I stila povijesnog i osobnog stila graditelja.

Definicija fasade

5. *Problemi kompozicije*. Čini se nevjerojatno, ali u ovim razmatranjima o dogradnjama prisiljen sam ponoviti definiciju čak i elementarnih pojmova likovnih umjetnosti — kao što je, na primjer, kompozicija — jer su neki zahvati u spomenike naprosto nezamislivi ukoliko ne pretpostavimo apsolutno nerazumijevanje najbanalnije (školske) definicije pojma kompozicije. Tek provjerom tih postavki u analizi moguće je dokazati katastrofalan pad likovne i oblikovne kulture podjednako onih koji projektiraju kao i onih koji omogućuju, dopuštaju i time i tako podupiru besmisleno unakazivanje arhitektonskih spomenika Zagreba.

Nije li kompozicija jedno od osnovnih izražajnih sredstava likovnih umjetnosti? Ne označuje li ta riječ — kompozicija — raspored i odnos dijelova neke cjeline? Prihvatimo li te dvije banalne istine kao premise, nepobitan je silogizam da svaka intervencija u likovno djelo kao »cjelinu« (recimo zgradu, fasadu) zahtijeva prethodno analizu i spoznaju »dijelova« od kojih se sastoji i njihova međusobnog »rasporeda i odnosa«. Ali velik broj izvedenih dogradnji katova »pada« već na pitanju o prvom članu te definicije. Kad je riječ o fasadi kao »cjelini«: gdje ona počinje, gdje prestaje? U udžbenik za osnovnu školu zagrebačkog arhitektonskog projektiranja dogradnji i konzervatorstva što ih normira i odobrava trebalo bi, čini se, uključiti i pitanje: *je li završni vijenac sastavni dio fasade* kao kompozicione »cjeline«, pa je prema tome i on »pod zaštitom«, ili vijenac »pripada« krovu, pa kad vjetar obnove odnese krov, otpuhne s njim i vijenac?

Ma koliko u prvi trenutak zvučalo naivno ili zlobno, pojedine dogradnje u zaštićenom dijelu grada najozbiljnije opravdavaju i čak nas primorava-

ju da postavimo i drugo sasvim umjesno pitanje: znaju li arhitekti koji danas projektiraju dogradnje i službeni faktori koji ih odobravaju te odlučuju o sudbini zagrebačkih spomenika *što je kuća* — u povijesnom razdoblju o kojem govorimo — paralelopiped s položenom trostranom prizmom krova, a da je ulična fasada jedna od ploha pri dnu obično definirana *podnožjem*, a pri vrhu redovito *vijencom kao integralnim dijelom kompozicije* što se raščlanjuje otvorima i okvirima, horizontalnim razdjelnim vijencima katova, vertikalnim pilastrima ili polustupovima itd., itd. A sve to nije razbacano slučajno već je razmješteno po strogo određenom sustavu mjera i omjera, *proporcijskom sustavu* što je skrivena struktura onog lica (fasade) kojim nam se kuća obraća i predstavlja. Prema tome, *skidanje originalnog vijenca* prilikom dogradnje bilo bi moguće samo u slučaju ako je u rješenju Zavoda za zaštitu spomenika, odnosno građevnoj dozvoli, izrijekom napisano da je zaštićeni objekt (ili fasada) »izuzev vijenca«, jer se inače nikome — pri zdravoj ljudskoj pameti — ne bi moglo »dogoditi« da pri dograđivanju uništi završni vijenac kuće, dakle baš onaj dio kompozicije pročelja koji je odlučan za elementarno pitanje *mjere*. Potkrovnji vijenac i streha doslovno definiraju (ograđuju, uokviruju) fasadu s gornje strane, pa tek po završnom vijencu sa strehom znamo visinu polja koje razmatramo, dakle *proporciju* originalne fasade (koju, tobože, »štitim«).

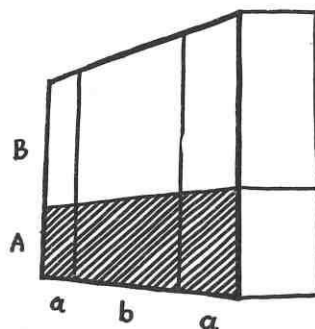
U spomeničkoj cjelini Donjega grada, takozvanog »srednjeg« Zagreba, što je u doba nastajanja u tijeku druge polovice 19. stoljeća bio nesumnjivo u evropskim mjerilima na (zavidnoj) razini arhitektonske i urbanističke kulture, recentnim intervencijama na nizu spomenika historiciističke arhitekture upravo je dokidanje »mjere« izvorne fasade uništavanjem završnog (izvorno potkrovnog) vijenca rezultiralo nekim, nedopustivo provincijalnim i nakaradnim »rješenjima«. Nesumnjivo, to je bilo moguće samo uz srozavanje stručne razine, potpunu birokratizaciju i krajnju neefikasnost službe zaštite. Ali to je, također, bilo moguće samo zato što među profesionalnim arhitektima po registriranim projektnim biroima ima »autora« koji arhitekturu promatraju i projektiraju kao »metražnu« robu, pa su valjda željeli prikriti (?) da je kuća nekoć bila »kraća« za kat ili dva što su joj nadogradili te nastoje — baš kao pri »umjetnom krpanju« — učiniti šav neprimjetnim. U žarkoj vjeri da se tako krparija neće primijetiti i u ispraznoj nadi da se neće moći pročitati kako su nekadašnji sklad i red pretvorili u nesklad i besmisao.

Takvi pokušaji »stapanja« originalnog donjeg dijela fasade s dograđenim rezultirali su nekim monstruoznim rješenjima. Kao primjer može poslužiti unakažena *secesijska zgrada u Draškovićevoj ulici br. 74*. Izvorna fasada kuće odlikuje se osobitostima koje izvrsno legitimiraju secesiju kao stil što je htio preispitati sve dotadašnje morfološke i kompozicione norme i preoblikovati sve »iznova«. Horizontalnim urezanim linijama definirano je prizemlje zgrade, ali one sasvim izuzetno obuhvaćaju i dio prozora prvoga kata (!) čime projektant inzistira na atektonskom povezivanju i fasadnoj integraciji prostorno odvojenih etaža. Dosljedno toj namjeri povezivanja funkcionalno dispartnog, povezani su također — rekli bismo gotovo nekim manirističkim hirom — vertikalnim dekorativnim okvirom u žbuki gornji dijelovi prozora prvoga kata (valovito izvijeni natprozornici) s donjim dijelovima, parapetima i prozorima drugoga kata! Taj naglašeni vertikalizam u kompoziciji fasade nužno zahtijeva završnu horizontalu. Tu horizontalu nekoć izvorno formirao je vijenac ili završna streha, a na temelju misli projektanta, koju čitamo iz sačuvanog donjeg dijela fasade, logično je pretpostaviti da je odnos tog završetka fasade i krovišta bio također u funkciji »stapanja«. Danas obezglavljena kompozicija bez te horizontale, »skalpirana« fasada bez završetka što je, povratno, osmišljavao cjelokupni projektantski proces obli-

Uglovnica Draškovićeva 74 – Senoina 27 primjer je averzije projektanta prema horizontalama u kompoziciji historicističke zgrade (zato uništava završni vijenac) i njegove predilekcije za vertikale (pa produžuje pilastre na dogradnju). Treba li da o tome raspravljaju teoretičari arhitekture ili psihijatri?

Metrička analiza kompozicije fasada neophodan je preduvjet za proračun sukladne mjere dogradnje u cjelini i njene unutrašnje podjele. Proporcijski sustav otkriva strukturu koja mora biti poštivana u dograđenom dijelu zgrade, što je mnogo važnije od proste imitacije i mehaničke repetitije formata svijetlih otvora.

kovanja donjeg dijela, nije samo poružnjena već izvrnuta ruglu. Što se ovdje štitilo? Zbog čega ili koga nije otučena čitava žbukana fasada, sve što je podsjećalo na izvornik? Uživa li netko perverzno u ovom sakaćenju? Nije li humanije dotući jedno biće do kraja, nego ga priklando, rasječena gnkljana ostaviti da trajno izdiše? Bilo bi djelo milosrđa otući čekićm ostatak. Međutim, na tu osakaćenu fasadu netko je (zar je moguće da je to bio čak neki arhitekt s diplomom?) dozidao treći kat s nizom prozora koji su očito u uobrazilji projektanta imali nadomjestiti upravo tu horizontalu. I upravo stoga što je inače — u slučaju da je izvorna fasada integralno zaštićena (uključujući i vijenac!!!) — prozorski niz jedno od mogućih i oblikovno zadovoljavajućih rješenja, posebno naglašavam koliko je to ovdje promašeno jer dolazi

»post festum« na destruiranu i kompozicijski ne-definiranu fasadu. Pri tom ne postavljam zahtjev za cjelovitošću zbog inventarske pedantnosti, već zbog najvažnijeg čimbenika kad je riječ »de arte architecturae« — proporcioniranja i metode projektiranja.

Proporcije i metoda projektiranja

6. *Proporcije i metoda projektiranja.* Nedvojbeno je i do danas još nepobitna činjenica (barem tako dugo dok neki rukovodioci zagrebačkih građevinskih foruma, projektantskih biroa i službe zaštite ne objave svoja sabrana djela i memoare sa suprotnim tezama) da je fasada historicističke zgrade organička i medjeljiva cjelina projektirana po od-

ređenom sustavu mjera i omjera, te da te (skriveno) proporcije treba najprije spoznati, matematički deducirati, precizno izračunati da bi se uopće moglo početi misliti o nekoj intervenciji i dogradnji. Kako netko može odrediti visinu dodatnog kata (može li ili mora biti visok 3m ili 3,15 ili 3,50 itd.) ako ne zna u kakvom je to omjeru s mjerama »zaštićene« fasade, s njezinim proporcijским sustavom? Samo ona dogradnja što se uklapa u postojeći proporcijски sustav može »prirodno«, »organički«, skladno srasti, što, naravno, kreativni arhitekti intuitivno slute, a mjerenjem provjeravaju i usavršavaju. Primjera nepoznavanja i nepriznavanja tih elementarnih normi projektiranja — kao i zaštite — ima u Zagrebu jako mnogo.

Samo u Draškovićevoj ulici postoji niz varijantna spomenutog nesporazuma s potkrovnim vijencem otpuhnutim zajedno sa starim krovom, kao i intervencija dogradnjom što drastično svjedoče o krajnjoj neosjetljivosti projektanta i »čuvara« spomenika prema sustavu mjera i metodama projektiranja uopće. Paradigmatičan je primjer *kuća na uglu Draškovićeve i Senoine ulice*. Osim što je, protivno povijesnim i suvremenim urbanističkim i arhitektonskim principima, sasvim besmisleno i nedopustivo povišenjem kata narušena veoma skladna i mirna linija niza približno jednakih dvokatnica u Senoinoj ulici, dakle nesumnjiva ambijentalna vrijednost ovog dijela Zagreba, uz to je totalno unakažena zgrada na koju je dogradnja »sjela«. I ovdje je uništen prvobitni završni vijenac kuće, iako svatko iz cjelokupne metode projektiranja fasade jasno vidi da vijenac nedostaje i osjeća taj nedostatak, jer je *morao* biti pandan vijencu što odvajaju prizemlje od kata, kao što, uostalom, imaju potkrovnji vijenac i prve dvije susjedne dvokatnice u Senoinoj ulici. Ovo ističemo samo zbog neposredne blizine i prisutnosti na fotografiji koju objavljujem, te da pokažem kako srodni primjeri »bodu u oči« ako čovjek nije sasvim slijep za govor oblika. Ali takvu podjelu fasade vidimo na stotinama kuća iz historicističkog razdoblja u Zagrebu, na tisućama kuća u svakom evropskom gradu, na primjerima u svakom i najobičnijem pregledu i priručniku arhitekture, naprosto zato što *drukčijih nema*. Osim, naravno, u »stvaralačkoj« mašti pojedinih projektantskih biroa i arhitekata zagrebačkih. Da je prilikom dogradnje kata zadržan barem taj originalni završni vijenac, ostala bi u urbanističkoj dimenziji, u ukupnoj vizuri Senoine ulice vijencem naznačena i produžena linija nekadašnjeg gabarita dvokatnica, a u arhitektonskom pogledu bio bi sačuvan integritet izvorne fasade kao kompozicijske cjeline, jasno odvojene od suvremenog »parazitskog« trećeg

kata. U oblikovanju ove kuće dosljedno se i nedvosmisleno izražava nasilje projektanta nad postojećom tvorevinom — takozvanim »zaštićenim« graditeljskim nasljeđem — *pa dok je originalni vijenac stare kuće uništio, pilastre, naprotiv, produžuje i na dogradnju!* Taj falsifikat krajnje je nedopustiv jer, osim što objektivno izražava primitivizam projektanta, drsko vrijeđa i potcjenjuje gledaoca. To »natezanje« pilastara rezultiralo je strašnim deformacijama u proporcijama cjeline. Primarni kompozicijski odnos dvaju položenih pravokutnih polja fasade (format prizemlja naprama plohi katova), što se s obzirom na visinu može izraziti omjerom 1 : 2, a što se u zoni dvaju katova (jedinствenoj po artikulaciji) dalje raščlanjuje s ugaonim pilastrima na središnji širi dio (sa 4 prozorske osi) i bočne uže dijelove (sa svake strane po jedna os), naglašene još reljefno uz prozore prvoga kata polustupovima (umjesto pilastara što su uz sve ostale prozore) — predstavlja veoma razrađenu i po određenim principima strukturiranu kompoziciju. To se očituje i kulminira na uglu gdje je »akumulacija« masa diktirala da se prvi kat, tradicionalni »piano nobile«, još jače izdvoji pravokutnom masom ugaonog istaka, zatvorenog »erкера«. Kao u muzičkoj kompoziciji, akcent i tema ovog zatvorenog ugaonog balkona »pripreman« je akcentuacijom, naglašavanjem rubnih prozora na katu: funkciju što je polustupovima markirani prozori prvoga kata imaju u kompoziciji plohe pojedine fasade preuzima ovaj istak na uglu za kuću u cjelini. Iz partiture fasade jasno čitamo ugaoni balkon kuće kao skulpturalni zbroj četiriju reljefnih motiva (ugaonih prozora) obiju fasada. Pilastrima omeđeni krajnji otvori katova, prvog i drugog, tvore na svakoj fasadi dva vertikalna polja koja kontrapunktiraju s horizontalnim poljem središnjeg dijela (sa 4 prozorske osi) dvaju katova. Time je dokinuta monotonija nizanjanja prozora, iako su svih šest prozora pojedinog kata istog formata i u jednakim razmacima! Mogli bismo i dalje raščlanjivati otkrivajući tako i dokazujući unutrašnju povezanost, opravdanost i dosljednost projektantske misli arhitekta stare kuće. Napominjem da nije riječ o izuzetnom spomeniku naročite vrijednosti, već o prosječnom djelu i uobičajenoj metodi komponiranja fasade toga razdoblja.

Tim je poraznije za naše doba što dopuštamo da netko upada u čitav taj razrađeni sustav (»kao slon u staklarsku radnju«) i razbija »mjeru« fasade i čitave kompozicije uništavanjem vodoravnog završnog vijenca, umjesto čega dodaje vertikalne pilastara svom inače goluždravom trećem katu! Može li itko razumno, mimo patoloških devijacija,

objasniti »predilekciju« suvremenog autora dogradnje za vertikalne elemente zatečenog sustava i njegovu »averziju« prema horizontalnim komponentama, kad svatko pismen zna da su vertikale i horizontale dijelovi jednog te istog projektantsko-metričkog kompozicionog sustava? Ili treba jednom konačno naprosto imenovati o čemu sve to jasno svjedoči: o nesumnjivim simptomima graditeljske paranoje. Imitirajući mucavo motiv spomenutog ugaonog zatvorenog balkona prvoga kata i otvorenog balkona nad njim, što se nespretno i neobično, ali ipak unutar sustava, ugnijezdio na zabatu prozora, i »autor 20. stoljeća« izbacuje na dograđenom katu svoj mali balkončić-sandučić i otvara ga (sam dragi bog zna zašto?) s dva na kut postavljena romba, kao jedinim »stilskim« znakovima! Zaista, kao građanin ovoga grada, ne kao stručnjak, mislim da nećemo moći pogledati bez stida jedni drugima u oči niti se ikada usuditi javno izreći neku pozitivnu ocjenu »zaštite spomenika«, »suvremene arhitekture« ili »kulture« Zagreba našeg vremena ako svi zajedno nismo kadri da ovu materijaliziranu bedastoću srušimo i vratimo zgradu u prvobitno stanje, odnosno barem zamijenimo dogradnju rješenjem dostojnim pismenog čovjeka. Ne bismo smjeli zaboraviti da je ta zgrada u glavnom gradu jedne republike i predstavlja baštinu jedne nacije koja je ušla u kulturni krug evropskih naroda prije više od tisuću godina. Zar ćemo zaista sa svakom novom generacijom arhitekata, konzervatora i komunalnih službenika morati ponovo prelaziti taj put od barbara do civiliziranih građana, što smo ga već jednom — od sedmog do devetog stoljeća — kao nacija i društvo prošli? Zar će se zaista netko uvijek iznova moći ponašati i djelovati usred Zagreba kao da se tek jučer spustio sa Karpata? Ako pretpostavimo i polupismenog arhitekta koji ne pozna ni svjetsku ni domaću literaturu o arhitekturi općenito, ni o projektiranju i o komponiranju, o historicističkoj arhitekturi, te napokon ni o problemima suvremenih intervencija u spomenike i ambijente prošlosti — a sve je to najnormalniji zahtjev prema onome tko želi graditi u staroj jezgri grada — dovoljno bi bilo, kao što sam dokazao, da se osvrnuo oko sebe i samo pogledao (naravno, pogledom projektanta a ne turista) bilo historicističke spomenike Zagreba, bilo, naposljetku, već ranije ostvarene dogradnje kreativnih arhitekata u tom istom dijelu Zagreba.

Zagreb, naime, u svojoj graditeljskoj tradiciji obuhvaća i veoma kvalitetne primjere dograđivanja od početka 19. stoljeća pa do naših dana. Upozorit ću samo na tri karakteristična primjera, za tri stil-

Na Felbingerovu jednokatnicu, Ilica 7, građenu 1822. godine, dogradio je Jambrišak pola stoljeća kasnije drugi kat (1872). Bez obzira na udio arhitekt dogradnje nije ni obesmislio djelo prethodnika ni dopustio da se njegova dogradnja izdvoji slabijom kvalitetom.

ska razdoblja: historicizma prošlog stoljeća, »simplicizma« dvadesetih godina našeg stoljeća i moderne tridesetih.

Historicističke dogradnje

Na *Felbingerovu* jednokatnicu pravoslavne općine u Ilici 7, građenu 1822. godine, dogradio je *Jambrišak* pola stoljeća kasnije (1872) drugi kat.¹⁰ Prizemlje su u novije doba »rastočile« prodavaonice, ali preostala dva kata tvore skladno jedinstvo. Zgrada zapravo formira jedan ulični blok omeđen Ilicom, Preobraženskom i Margaretskom ulicom, a definiran s juga orkvom. Na glavnoj fasadi u Ilici umjereno je istaknut uži središnji rizalit (od tri prozorske osi, prema pet sa svake strane), a jednolična podjela prozora pilastrima stupnjevana je po katovima: rustikalna obrada na prvom, a glatka na drugom katu. Budući da ne postoje nacrti ni dokumentacija o prvobitnoj *Felbingerovoj* jednokatnici, moguće su dvije pretpostavke: ili je *Jambrišak* tako idealno i dosljedno uskladio dograđeni drugi kat s prvim, ili je, zadržavajući samo ritam prozorskih otvora istaknutog središnjeg rizalita i ponavljajući mjeru kata, potpuno promi-

10

Vidi: L. Dobronić, Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba, Zagreb 1971, str. 86—87, sl. XVI.

jenio lice zgrade ožbukavši iznova oba kata. Dok je postupak neizvjestan, rezultat je poznat: na ovoj istaknutoj zgradi u glavnoj gradskoj ulici, djelu dvojice poznatih zagrebačkih arhitekata, ne primjećuje se »krparenje«, niti se osjeća nesporazum kao u tolikim recentnim primjerima. Bez obzira na to hoćemo li prihvatiti mišljenje L. Dobronić da su »vjerojatno ornamenti na parapetima ispod prozora prvoga kata Felbingerov motiv, koji je Jambrišak ponovio u drugom katu«,¹¹ za našu je temu bitno da arhitekt dogradnje nije ni obesmislio djelo prethodnika, ni dopustio da se njegov udio odvaja lošijom kvalitetom.

Jambrišak je uopće mnogo dograđivao katove: u Ilici još na kući br. 37, u Tkalčićevoj je dvije prizemnice povisio na jednokatnice, a u Dugoj (Rađičevoj) ulici čak pet jednokatnica na dvokatnice. Pogledamo li kao primjer još malu kuću u Tkalčićevoj ulici br. 42, primjećujemo kako je obzirnošću postigao sklad, iako je u prizemlju jednostavnost izražena baroknom morfologijom, a Jambrišakov je kat već klasicističko-bidermajenski.¹² S pravom L. Dobronić piše o »Jambrišakovu instinktivnom konzervatorskom shvaćanju ambijenta za koji je gradio i o svjesnoj ili nesvjesnoj želji da sklad tog ambijenta ničim ne naruši«.¹³

Dogradnje dvadesetih godina

Srodnu metodu deduciramo i iz *Ehrlichove* dogradnje kata 1920. godine na kuću J. J. Grahora građenu 1887. godine na uglu Medulićeve i Dalmatinske ulice. U razmaku od tridesetak godina rječnik dviju graditeljskih epoha još je srodan, jer iako Ehrlich teži redukciji i simplifikaciji, još se ne

odriče »ornamenta« ni na svojim novogradnjama, pa tako ni prilikom ove adaptacije. Nakon Ehrlichove dogradnje vidimo fasade oblikovane u tri horizontalna pojasa jasno odvojena vijencima i dosljedno stupnjevana po principu postupnog reduciranja elemenata, tektonskog »olakšavanja« odozdo prema gore, uz akcentuaciju tupog skošenog ugla na kojemu se dvije fasade susreću. Usporedba s nacrtom prvobitne Grahorove fasade ukazuje na znatne izmjene, kao što je upozorio I. Maroević.¹⁴ Ali u konačnom ostvarenju ne samo da se ne primjećuje cezura prvobitnog i dograđenog, nego je teško zaključiti što je Ehrlich sve izmijenio, a što zadržao u starom dijelu zgrade. U svakom slučaju cjelina je jedinstvena i stopljena unutar nekoliko koordinata: horizontalnih vijenaca, vertikalnih lezena, reljefnih prozorskih okvira. . . Ako pretpostavimo da je Ehrlich iznova ožbukao kuću i čak sve izmijenio, dvije su konstatacije važne: prvo, to bi značilo da je osjetio kako ne može postići sklad ako ne izda sebe, što kao kreativni arhitekt nije htio, a drugo, reducirajući i pojednostavjujući arhitektonske elemente postupao je logično, dostojno i, rekao bih, časno zadržavajući najvažnije članove kompozicione strukture, izdvajajući jasno potku prvobitnog rasporeda, ne želeći iznevjeriti prethodnika. Zadržavajući temeljnu ideju ugla kuće koji sabire i akumulira sve silnice i predstavlja pravo žarište kompozicije, Ehrlich je Grahorovu neorenesansnu lođu zamijenio svojom tipičnom konkavnom nišom kao što je, na primjer, na uglovnici Draškovićeve i Martićeve ulice.¹⁵ Postavljajući visoko zahtjev za kvalitetom Ehrlich je smatrao kako ga dogradnja kata prisiljava da više ili manje intervenira na čitavoj zgradi. To je dakle više pregradnja nego dogradnja, i takav način prerade danas ne bismo mogli prihvatiti za one zgrade koje želimo integralno sačuvati, ali je primjer stvarnog i suštinskog poštivanja arhitekture, sagledavanja cjeline arhitektonskog djela umjesto parcijalnih mjera kojima se degradira i staro i suvremeno.

11

Isto, str. 87. — U monografiji L. Dobronić, Zagrebački graditelj Janko Jambrišak, Zagreb 1959, autorica točno konstatira da »mi zapravo tu klasicističku dvokatnicu poznajemo samo u Jambrišakovu obliku« (str. 18). — Što se tiče spomenutih parapeta, smatram da pitanje autorstva treba ostaviti otvorenim jer, komparirajući ih s onim zgradama koje je sama Dobronićeva u svom katalogu pripisala Felbingeru, vidimo da se ornamenti na parapetima kod Felbingera javljaju iznimno (kuća na Trgu Republike) dok su, naprotiv, tipični i redovni sastavni dio Jambrišakovog i inače obilatijeg repertoara ukrasa (ukoliko ne alteriraju sa stupićima-balustrima; vidi u monografiji sl. 11, 12, 27, 31, 33, 37, 39).

12

L. Dobronić, Zagrebački graditelj Janko Jambrišak, Zagreb 1959, str. 21 (slika).

13

Isto, str. 20—21.

14

I. Maroević, n. dj. (bilj. 10), katalog str. 159—161 i sl. 28 i 29 na str. 236, 237 (usporedba Grahorova nacrtu i sadašnjeg izgleda kuće).

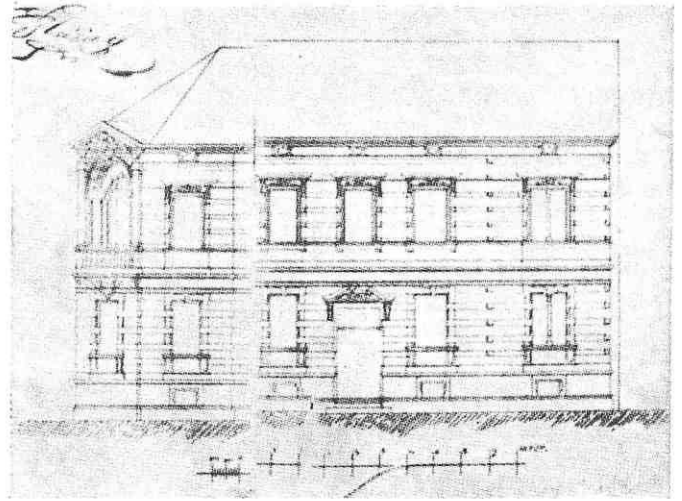
15

Ž. Domljan, Arhitekt Ehrlich, Zagreb 1979, str. 150 i slika str. 152.

Na uglovnicu Medulićeve i Dalmatinske, vlastitu kuću arhitekta J. J. Grahora (1887), dogradio je Ehrlich 1920. godine kat, mijenjajući oblike, ali poštujući temeljne principe kompozicije građevine.

Nacrt fasade kuće J. J. Grahora u Dalmatinskoj 16 pokazuje da je Ehrlich postupno »olakšavao« obradu zida odozdo prema gore i da je neorenesansnu ugaonu lođu zamijenio svojom konkavnom školjkom.

18

Tradicija »moderne«

Već tridesetih godina ostvaruju se i u Zagrebu projekti dogradnji u kojima se primjenjuje princip što bismo ga danas najprikladnije nazvali principom »miroljubive koegzistencije«, jer se projektant dogradnje »ne miješa u poredak« starog objekta, ali zahtijeva također »slobodu u traženju i nalaženju vlastitog puta« projektiranja i oblikovanja. Ovakav iskren i pošten pristup obično je obostrano koristan: ne remeteći integritet »staroga« podjednako zahtijeva integritet smisla i punoću izraza »novoga«. Pri tom ne treba zaboraviti da moderna arhitektura obuhvaća neizmjereno bogatstvo oblikovnih mogućnosti i da arhitekt koji te mogućnosti iskorištava kao suvremeni projektant — ne upadajući u dogmatske i školničke polarizacije smjerova i grupacija, takozvane »funkcionalističke« ili »organičke«, a to je upravo kreativnost i veličina najistaknutijih predstavnika »zagrebačke škole« arhitekture između dva rata — može pouzdano naći pravi govor kojim će se »sporazumjeti« sa starim zdanjem. Navest ću tri zagrebačka primjera.

Secesijska trokatnica na uglu Palmotićeve i Boškovićeve¹⁶ veoma je živo razvedena i to na dva načina: artikulacijom masa s pomoću niša, balkona, istaka i završnih poligonalnih lomljenih zabata na oba vanjska ruba zgrade što »zadiru« u (nekadašnji) krov, nadvisujući glavnu horizontalnu liniju gabarita fasade, a drugo, površinskim oblikovanjem reljefnih ukrasa i plitko usječenim linijama »kvadara« u žbuki. U svom projektu dogradnje čak dvaju katova arhitekt *Stjepan Planić* 1937. godine služio se beskompromisno suvremenim rječnikom oblika (pravi kut, ravne plohe) i udovoljavao zahtjevima suvremenog stanovanja s obzirom na svjetlost, sunce, zrak i vidik, što je izraženo većim površinama stakla kao i povezanjem unutrašnjeg i vanjskog prostora primjenom ravnog krova nad četvrtim katom što služi kao terasa petom. Zapravo je dogradio dvoetažni stan ili dva povezana stana za dvije generacije iste obitelji. Ali iako su, ponavljam, izgrađena čak dva kata, i to u sasvim »dručkijem« stilu, prvobitni objekt nije nagrđen nego organski prerasta u novi volumen i iz svih vizura zadovoljava i najstrože kriterije kompozicionog jedinstva. I to unatoč to-

16

Vidi: L. Dobronić, Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch, Zagreb 1965, str. 56, s adresom Boškovićeve 9 i 11 — Palmotićeve 34: »Uglovnica je sagrađena 1903. (secesija), a treći kat (zabuna: četvrti; R. I.) nadograđen joj je 1937. godine.« Zatim N. Mikav — A. Laslo, Zagreb arhitektonski vodič I, Donji grad, 19. i 20. stoljeće, katalog br. 95. U prilogu CIP-u br. 354, 9/1982. navedeni su novi kućni brojevi: Palmotićeve 27 — Boškovićeve 13, i naziv »kuća Hirschler«, ali uz iste arhitekate kasnija datacija, 1910. god. Planićeva dogradnja nije spomenuta.

Secesijsku trokatnicu na uglu Palmotićeve i Boškovićeve ulice (Hönigsberg i Deutsch, 1910) povisio je S. Planić (1937) za dva kata beskompromisno u oblicima moderne arhitekture, ali je, poštujući cjelovitost stare zgrade, uspostavio odnos »miroljubive koegzistencije«.

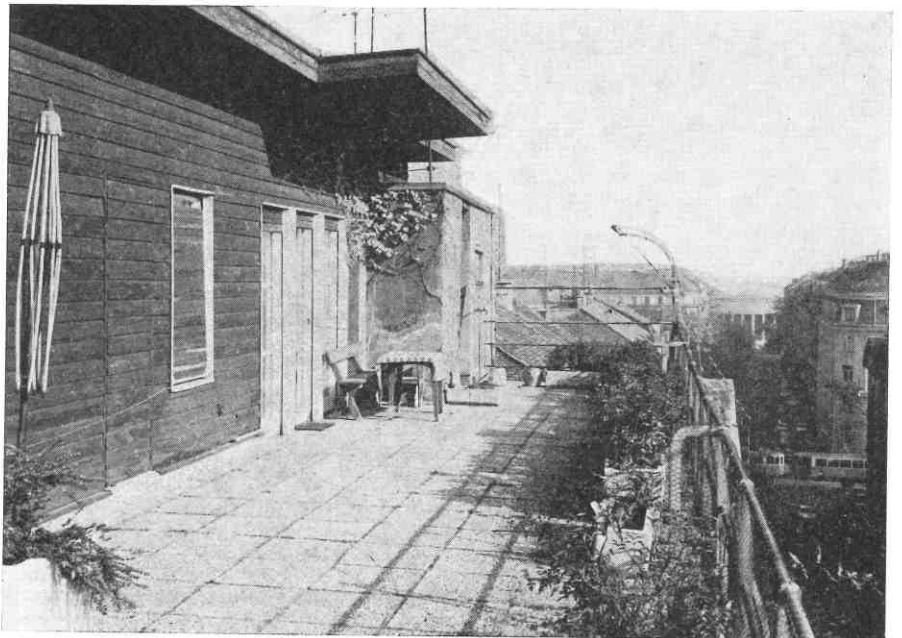
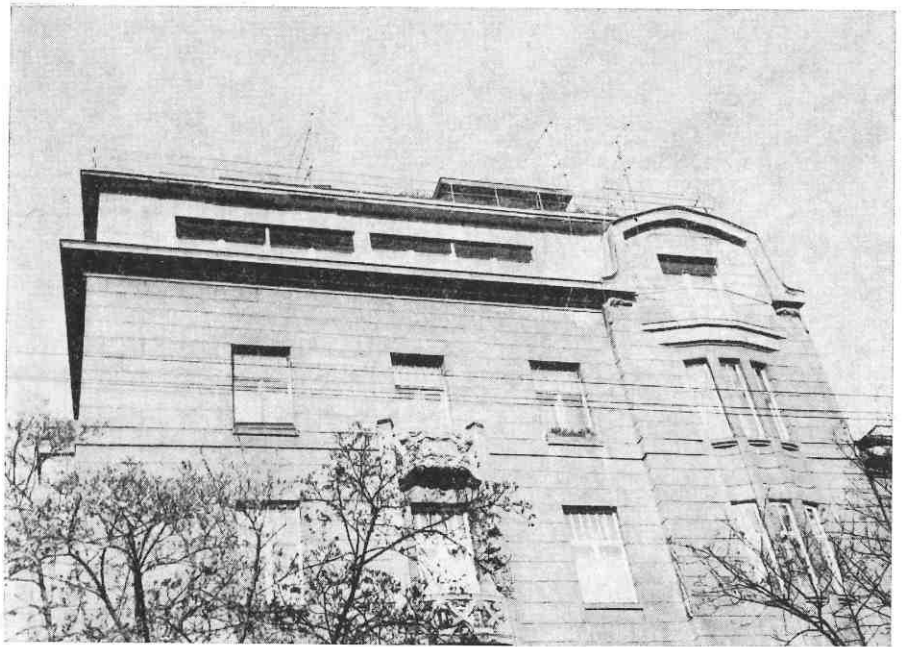
me što ne zadovoljava i ne primjenjuje ni jedan od danas uvriježenih normativa »zaštite«: ni famoznu doktrinu »poštivanja osi i formata prozora«, ni »ponavljanje« obrade fasade, jer Planić doduše primjenjuje plitki raster ureza u žbuki, ali postavlja vertikalno (!) mrežu pravokutnika nasuprot horizontalnim »kvadrima« donjeg dijela zida, a čak ne održava ni »jedinstvo materijala« i završni kat izvodi u drvetu! Kako je

bilo moguće, unatoč svemu, ostvariti visokokvalitetno rješenje?

Zgrada zadovoljava sve zahtjeve i principe dovršene i cjelovite kompozicije jer se ovaj dodani »stavak«, iako morfološki potpuno različit, strukturalno usklađuje s prvobitnom »skladbom« kontrapunktirajući horizontalno uvučene mase vertikalno usječenim nišama donjeg dijela zgrade. Organičko

Sraštavanjem dogradnje s organizmom stare zgrade očituje se u francuskom prozoru kojim se izlazi na mali balkon (završetak poligonalnog istaknutog dijela originalne fasade) i uvlačenjem poligonalnog zabata u dograđeni kat. Doktrinirani »modernisti« odrezali bi ovu »izrastlinu«.

Uvlačenjem drugog kata dogradnje osvojen je prostor za široku stambenu terasu koja pokazuje kakva se razina stanovanja s obzirom na vidik, zrak i sunce može doseći suvremenim projektiranjem. »Toplina« drvene oplata nadomješta vizuelno »toplino« krova.

izrastanje novoga dograđenog dijela iz starog zdanja bilo je ostvarivo zbog toga što je arhitekt dogradnje poštivao tri temeljna principa: 1. *Ne dirati u integritet postojećeg* nego dograditi novo na cjelovitu izvornu fasadu iznad vodoravne strehe i izvijenih zabata rubnih rizalita. Ne samo, dakle, da je poštivao završni vijenac zgrade, koji neki dana-

šnji projektanti brišu, nego je izbjegao i postupak kojim bi najvjerojatnije doktrinarni »modernisti« njegova doba, ako ne bi dokinuo čitavu strehu, poravnao istake na krovu da dobije horizontalnu bazu za svoju dogradnju. Vidjeli smo da je i prilagodljivi Ehrlich izravnao mnoge, po svom mišljenju previše »stršeće« i razigrane ukrase na Graho-

rovoj kući, iako je i sam radio još po istoj metodi oblikovanja i u istom materijalu.

2. Oblikovnim principima Planić se izrazito *diferencirao od postojećeg* zdanja, tako da umjesto pokušaja da se »prikrije« intervencija, i podmetne novo za staro, ovdje ne može biti nikakve dileme o dvjema fazama gradnje i dvama ravnopravnim autorima.

3. *Poštujući prioritet starijeg dograđeni je dio »distanciran«*: vertikalna ploha donje Planićeve etaže neznatno je uvučena u odnosu na staru fasadu, a gornji kat čak za oko tri metra, kao neka »kućica na krovu«. No nigdje nema traga ustupcima i kompromisima koji obično vode mediokritetskim rezultatima, već je riječ o ostvarenoj *dinamičkoj ravnoteži, ravnoteži sila* u kojoj oba člana ravnopravno sudjeluju. Uvlačenjem se druga dograđena etaža doduše »skromno« povlači i oslobađa osnovni volumen stare zgrade iz ulične vizure (budući da je prvi dodani kat u okviru volumena bivšeg krova kuće), ali je time ujedno oslobođen prostor terase što služi neposrednom dodiru stanara sa zrakom i neprekinutim vidokrugom, omogućuje sunčanje i igranje djece »pod otvorenim nebom« itd. Pridržavanje linije stare strehe primoralo je Planića da projektira razmjerno visoke parapete u sobama prvoga dograđenog kata, ali je zato na uglovima osigurao »odah« francuskim prozorima i izlaskom na male balkone unutar povišenih zabata. Dograđeni završni kat obložen drvetom čini se u prvi tren samo drskom smionošću, ali se time izražava odvajanje od »zidanice« i ujedno se bojom »pritažio« jer podsjeća na nekadašnju »toplinu« krova zgrade.

Mnogolikost moderne arhitekture

Kao primjer kreativnog dograđivanja poslužiti će nam još jedna adaptacija istog autora. Baš zato da dokažem prethodnu tvrdnju o pluralizmu izraza i raznolikosti mogućnosti što ih nudi govor moderne arhitekture i pokažem kako ih kreativni arhitekt naizmjenično i nedoktrinarno upotrebljava u skladu sa zadatkom. Iako je riječ o istom projektantu, dakle, njegov je pristup u cjelini i postupak u rješavanju svakog detalja posebno ne samo različit, već gotovo oprečan prethodnom. Te razlike prvenstveno proizlaze iz drukčije funkcije: u ovom slučaju dogradnja nije bila namijenjena stanovanju nego uredskim prostorijama. Da zatvorim krug povijesti dograđivanja u Zagrebu što sam započeo prikazom Jambrišakovih intervencija, ovdje je riječ o dogradnji na jednoj Jambrišakovoj zgradi.

Služeći se citiranom ocjenom L. Dobronić o Jambrišakovim dogradnjama, smatram kako je zaslužio da njegovu kuću dogradi na isti način, poštujući — ali jasnije se diferencirajući — njegov kolega nakon stotinu godina. Graditelji-historicisti, napominjem usput, nisu uvijek bili »te sreće«: na Grahorovu i Kleinovu jednokatnicu u Gundulićevoj br. 26 najprije je dograđen drugi kat (ing. Fegić, 1962), a zatim i treći s potkrovljem (arh. Neidhart za isti projektni zavod »Žerjavić«).¹⁷ Kuća je dakle postala »duplerica«, od jednokatnice trokatnica. U projektiranju dogradnje primijenjen je famozni mediokritetski kriterij »pridržavanja prozorskih osi«, čak i drvenarija prozora ponavlja tradicionalnu unutrašnju podjelu (dvokrilni s nadsvijetlom), a format prozora određen je donjima tako da je svijetli otvor širok koliko Grahorov prozor i reljefni okvir zajedno. Visina je prozora manja. Ili je to samo dojam zbog promjene proporcija odnosa (otvor — okvir, reljef — rupa), o čemu sam prije govorio? Novonastala tvorevina kao cjelina, zbog nametljive anonimnosti dogradnje, najkraće je rečeno — nakazna.

Dograđujući kat na Jambrišakovu uglovnicu¹⁸ Gajevе ulice 29 i Kavurićeve 8 građenu 1879. godine arhitekt Planić, naprotiv, ne zadržava »raspored prozorskih osi«, već uvodi potpuno nov ritam kontinuiranih otvora. Vjerojatno se ni ovdje ne bi bio odrekao mogućnosti da uvuče dograđeni kat oslobađajući prostor za terasu — ili makar uski pojas balkonskog formata — da je namjena bila stambena.

Takav je primjer dogradnja s terasom na kući na Svačićevu trgu br. 15 koju je u osnovi zamislio arhitekt *Ibler* i koju navodim kao treći primjer suvremene dogradnje. S razine ulice, iz pješačke perspektive, kuća je (s istaknutim završnim vijencem) vizuelno ostala »netaknuta«, a tek iz veće udaljenosti otkriva se unutar krovišta sasvim odvojena nova interpolacija. Međutim, bitna kvaliteta te dogradnje uopće se ne može ni vidjeti, a kamoli spoznati izvana fasadnim pristupom arhitekturi. Najkvalitetnija je osobitost dograđenog kata prostorna razvedenost: u jezgri dograđenog kata oblikuje *Ibler* jednu zatvorenu terasu, solarij, atrij, vrtni klastar, »viseći vrt«, kako god hoćete, otvarajući vizuru i komunikaciju stana i na taj središnji zatvoreno-otvoreni prostor.

¹⁷

I. Maroević, n. dj., str. 133 i 149—150.

¹⁸

L. Dobronić, n. dj. (bilj. 12), str. 51 i sl. na str. 33.

Dogradnje katova na Svačićevom trgu 15 i 16 povlače se od ulične fasade zgrade, a otvaraju na terase. Iz ulične razine intervencija je na staroj zgradi neprimjetna, a kvaliteta stanovanja u dogradnji neusporedivo viša i kompleksnija nego u standardnoj dogradnji po dogmi »jednaki prozorski otvori...«

U adaptaciji krovišta Jambrišakove uglovnice (Kavarićeva-Gajeva) potrebu za jednolikim radnim prostorima poduzeća riješio je Planić kontinuiranim nizom prozorskih otvora odvojenih uskim okvirima. U materijalu identični s donjim dijelom kuće, žbukani, ti otvori prozora nisu nikakav ustupak starome ni formatom ni podjelom drvenarijom (jednodjelni su), a ni imitacijom okvira. Poznati iz repertoara moderne arhitekture — raster otvora zapravo je raster noseće armiranobetonske konstrukcije — oni podsjećaju na prozore »Napretkove zadruge« koju je Planić gradio 1937. godine¹⁹ ili njegove stambene zgrade u Martićevoj ulici iz 1938. godine gdje je također dosljedno primijenio. Međutim, koliko god samosvojni i samosvjesno drukčiji, ti su prozori proporcijom vertikalno izduženog pravokutnika sukladni Jambrišakovim. Multipliciranjem, dokidanjem prozorskog »okvira« reduciranog na nosače-pregrade, autor dogradnje slobodno varira temu prethodnika i govori u svoje ime. Umjesto imitacije i ustupaka traži i pronalazi sukladnost u jedinom za modernog arhitekta mogućem elementu — samom otvoru. Ali kvantitetom i obradom otvora, uvođenjem ubrzanog ritma njihova slijeda dograđeni je kat nova kvaliteta i zasebna cjelina. Planić je, naravno, spoznao nužnost da zadrži završni vijenac Jambrišakove kuće kako bi sta-

ra fasada ostala »dorečena«, pa tek nad njim razvija pročelje dogradnje. Taj nekadašnji završni potkrovnji friz dobio je, međutim, dvostruku funkciju i postao ujedno kontinuirani parapetni pojas prozora dograđenog kata. Time je ne samo novi dio čvršće organski srastao sa starim, već se dosljedno nastavlja motiv katnih potprozornih pojaseva (tri Jambrišakova, jedan Planićev), kao što je dograđeni kat u cjelini završetak čitave kompozicije i svojom »izdvojenosti« pandan zasebno (reljefno) tretiranom prizemlju Jambrišakove kuće. Primijenjena je dakle shema A-B-A kao u stavku klasične simfonije. Unutar kompozicione cjeline fasade dograđeni kat preuzima funkciju »završnog« friza odnosno, točnije, »metopa«, a tako je i tretiran. Projektantu dogradnje bilo je također jasno da ne može dokinuti ni motiv prvobitne strehe, pa je oblikuje doduše istaknutu, ali plošnim »apstraktnim« načinom, a naglašava primjenom tamnije boje. Time nas uvjerava da dojam suzvučja posljednjeg kata i prizemlja nije subjektivan i slučajan, jer je i prizemlje dosljedno tome obojio tamnije. Planićeva metoda proizlazi iz »čitanja« zamisli prethodnog projektanta (a ne, kao što je to inače najčešće slučaj, iz površnog imitiranja oblika) i poštivanja te zamisli iako sam misli drukčije. U Jambrišakovoj metodi oblikovanja fasade karakteristična je — za to razdoblje tipična — dosljednost u postupnom smanjivanju reljefnosti odozdo prema gore: čitavo prizemlje obrađeno je naglašenom »rustikom« kvadrata, u prvom su katu reljefno naglašeni samo parapeti ispod i frizovi iznad prozora, a u drugom katu

Na uglu Gajeve i Kavurićeve ulice dvokatnicu arh. Jambrišaka (1879) dogradio je arh. Planić (1957) treći kat za uredske prostore. Ravnomjernim ritmom prozorskih otvora dogradnja ne imitira raspored donjih, ali kat u cjelini s istaknutom strehom djeluje kao proporcijski skladan završetak stare fasade.

nestaje i to. Stoga strukturalno logično (d)očekujemo konačno potpuno glatke »razdjelne pilastre« prozora Planićeve dogradnje. Osim spomenute horizontalne artikulacije Jambrišakova je fasada raščlanjena i vertikalno plitko istaknutim ugaonim rizalitom i završnim na dužoj fasadi u Ulici braće Kavurića; ovi su vertikalni istaci obrubljeni kroz dva kata rustikom naglašenim kvadrima. Izostavljajući rustiku Planić proteže taj *volumski* ritam i na dograđeni kat. Prihvaća i usklađuje dakle sve ono što na staroj zgradi pripada njegovom osobnom govoru i govoru suvremene arhitekture uopće. Tako nastaje djelo koje ne »skriva« svoj rast u vremenu, a ipak je organski cjelovito, jasno i skladno.

Kao primjer dorečenosti spomenut ću još dva detalja o prozorima, dvije majstorske minijature. Iako je bitna značajka dograđenog kata ujednačen, ravnomjerni ritam, ugaoni je prozor ipak širi kao »jeka« jednako tako širokog prozora prizemlja. A usklađujući unutrašnje potrebe iskorištavanja i organizacije prostora sa zahtjevom jedinstvenog pro-

zorskog ritma Planić ovdje primjenjuje čak i »slijepe« prozore što su s obzirom na način obrade — tamnije obojeni — na prvi pogled neprimjetni. Time obnavlja baroknu tradiciju što je svoj najljepši spomenik u Zagrebu ostvarila u slikanim prozorima na fasadi samostanske zgrade klarisa u Opatičkoj ulici, danas Muzeju grada Zagreba.

Premise kvalitetne dogradnje

Rezimirajući i pokušavajući sistematizirati složene probleme dogradnje katova sa stanovišta praktične djelatnosti službe zaštite i suvremenog arhitektonskog projektiranja, te građevinske i urbanističke operative, moglo bi se reći:

1. Odluku o tome hoće li se neki objekt spomeničkog značenja ili unutar zaštićenog ambijenta dograditi moguće je donijeti samo na temelju prethodno provedene urbanističke analize i *spoznaje o*

Iako dosljedno modernim rječnikom – nosačima i otvorima – dograđeni kat je reljefnošću i igrom svjetla i sjene bez imitiranja sukladan staroj zgradi. I obojenost fasade pridonosi tom jedinstvu fasade (suzvučje tamnog prizemlja i podgleda strehe).

značenju tog objekta (a) u urbanom tkivu grada,²⁰ (b) unutar cjeline uličnog bloka kojemu pripada i (c) ulice u koju se uklapa. Pri tom se i blok i ulica moraju interpretirati prostorno cjelovito a ne plošno: ne razmatramo fasadnu kulisu uličnog niza, odnosno bloka, već ulicu kao protočni prostor definiran i sa susjednim pročeljima, a jezgrom bloka kao prostor zadržavanja definiran povezanim nizom dvorišnih fasada bloka i, naravno, svojim specifičnim sadržajem.

2. Iz ove prethodne analize mogu rezultirati *zadane komponente budućeg projekta dogradnje*: visina (jedan ili dva kata, mjere) i temeljni kriterij oblikovanja. Kompoziciono-oblikovni kriterij ne može i ne smije biti morfološki definiran, shematski i nepromjenljiv, već bi morao otkriti strukturalne vri-

jednosti »starog« koje se ne smiju negirati i s kojima dograđeni dio mora komunicirati (svejedno da li po metodi podudarnosti ili kontrasta)²¹.

21

»A u istom tom našem gradu moderna je arhitektura već prije rata, kao i poslije rata pokazala i dokazala kako se ti problemi mogu rješavati kreativno: stvarajući beskompromisno suvremena rješenja dogradnjama, ali u suštinskom skladu s postojećim objektima, vrednujući upravo time — kvalitetom — arhitekturu prošlosti na koju se dovazuje. Neprimjećivanje i prešućivanje tih ostvarenja koja su principijelne važnosti, i usvajanje šablonskog sistema »osiromašene repeticije« — jedna je od tipičnih pojava nepoštovanja naše suvremene arhitekture i naše baštine koje predstavljaju nedjeljivu cjelinu.

Ponavljam, nema i ne može biti poštovanja stare arhitekture bez poštovanja principa suvremene arhitekture. Poštovanje prema nekoj postojećoj vrijednosti ne može se izraziti drugačije nego novom dostojnom vrijednošću. Bezvrijedan dodatak, ma kako bio prikriven izvanjskim znacima ispraznog poštivanja — izruguje se samoj vrijednosti, obezvređuje svaku arhitekturu pa tako i staru. »Stara« i »nova« arhitektura jedinstvena su vrijednosna cjelina, uvijek su se slagale i uvijek će se dobro slagati. A sva mediokritetska rješenja uništavaju ono što smo baštinili i oduzimaju nam ono što bismo danas mogli imati. Naime — arhitekturu« (R. Ivančević, n. dj., vidi br. 5).

20

O značenju historicističke arhitekture u urbanističkom mjerilu Zagreba vidi: Z. Corak, Bollè u funkciji grada, Život umjetnosti 26/27, str. 22—31, kao i Z. Corak, U funkciji znaka, Zagreb 1981, str. 17—20.

3. Na temelju iskustva cjelokupne povijesti umjetnosti nedvojbeno je da se postojeća vrijednost može »sačuvati« jedino novom vrijednošću, kreacija kreacijom. Jer se dograđivalo uvijek: Brunelleschi je dogradio renesansnu kupolu gotičkoj firentinskoj katedrali, Juraj Dalmatinac šibenskoj, Michelangelo je preradio i dogradio Bramanteov projekt crkve sv. Petra u Rimu, a Bernini Michelangelov, itd., itd.

Nadam se da je iz provedene analize i interpretacije jasno, iako na prvi pogled paradoksalno, da arhitekt Planić, na primjer, svojom dogradnjom morfološki napušta i prividno negira kompoziciju Jambrišakove fasade, ali suštinski poštuje njezin organizam i strukturalno je kreativno dograđuje, dok se, naprotiv, na dogradnji uglovnice Senoine i Draškovićeve ulice ponizno ponavljaju neke forme i servilno slijede neke norme, a zapravo se ubija biće zgrade.²²

Valorizirajući Zagreb urbanistički trebalo bi u nultu kategoriju spomenika, a time i zaštite, klasificirati *tri razvojno jasno diferencirane i karakterno individualizirane cjeline*: Gornji grad s Kaptolom (u svom srednjovjekovnom opsegu), Donji grad (19. stoljeće u opsegu do prvoga svjetskog rata) i sjeverni dio grada, »zeleno« područje podsljemenskih obronaka. Svaka od tih zona označena je dominacijom jednog tipa izgradnje: u prvom je to ulični niz, u drugom ulični blok, a u trećoj samostalno stojeći objekt u vrtu. Uz ove zone slijede istočna i sjeveroistočna zona Zagreba izgrađene između dva rata i južna poslije drugoga svjetskog rata, u kojima bi kao i u prve tri trebalo ne samo zadržati specifičan karakter, nego razviti, dopuniti i dovršiti one pozitivne komponente što su bile zamišljene u planovima i projektima, a ostale su ili krnje ili dezavuirane (kasnijim intervencijama. Umjesto pokušaja — što nikada ne mogu biti do kraja provedeni — da se posvuda suvremenost iskaže svojim unificirajućim nastojanjima stvarajući hibridne kombinacije u kojima se ne dosežu nove vrijednosti, grad bi trebalo vidjeti, osjetiti i njegovati kao sukcesiju cjelovitih urbanističkih povijesno utemeljenih organizama.

Intervencije u Donjem gradu

Ograničujući se u ovom razmatranju samo na područje Donjega grada, »srednjeg« Zagreba od Ulice Braće Oreški na sjeveru do željezničke pruge južno i od Draškovi-

ćeve na istoku do Ulice braće Oreški na zapadu, s karakterističnom modularnom jedinicom pravokutnog uličnog bloka, smatram da su moguće i potrebne ove intervencije:

1. *re-valorizacija postojećeg* građevnog fonda konzerviranjem i restauriranjem;

2. *kompletiranje* prvobitnih projekata i nedovršenih zamisli ili onoga što je uništeno ili postalo krnje kasnijim destrukcijama (pojedine cezure u nizovima);

3. *rušenje* prenametljivih interpolacija, agresivnih dogradnji i svega onoga što narušava ili dokida ambijentalnu vrijednost cjeline i cjelovitost nekog spomenika. Osim odstranjivanja ili preinake nagrđujućih dogradnji na pojedinoj kući ili nedoličnih interpolacija u nizu, najvažnije je raščistiti unutrašnji prostor bloka radi:

4. *revalorizacije prostora jezgre bloka* hortikulturno-arhitektonski, kao pravog »središta« prostornog organizma stambenog bloka. Upravo s tom vizijom buduće revalorizacije dvorišne fasade, njezine nove i veće vrijednosti u humanom smislu iskorištavanja trebalo bi određivati i ocjenjivati i dogradnje katoiva, a ne isključivo s ulične strane kakva je dosadašnja praksa.

U okviru prvog zadatka i moguće intervencije nepregledan broj kuća »srednjeg« Zagreba čeka tek oličenje svoga »građanskog prava«, to jest da licem i obrazom odgovaraju statusu živog i naseljenog mirnodopskog (!) grada, a da ne izgledaju kao da su decenijama napuštene nakon potresa ili uličnih borbi. Stotinama kuća nedostaje najosnovnije i najbanalnije održavanje civilnog minimuma: žbukanje fasada, bojenje drvenarije i balkonskih ograda, krpanje oluka, popravci krovova, dimnjaka itd. Što se tiče druge kategorije intervencije, prije svega treba spomenuti jedan paradoks u dosadašnjoj praksi. Uza svu potrebu, pa i pritisak za osvajanje novoga stambenog i poslovnog prostora u središnjem dijelu grada, začuđuje i iznenađuje koliko je ostalo neizgrađenih parcela unutar uličnih nizova ili improvizirano popunjenim prizemnim radionicama, trgovinama i slično. Osim rušenja ovih nagrđujućih »divljih« gradnji poneku nisku zgradu bilo bi potpuno opravdano dograditi. Međutim, pri odlučivanju o tim interpolacijama nije dovoljno uskladiti kompoziciju uličnog i dvorišnog niza fasada, odnosno kuća, već bi karakter tih popuna morao biti određen i budućom funkcijom središta bloka: upravo neizgrađene lokacije, odnosno one s beznačajnim prizemnicama ili jednokatnicama, omogućuju da se novogradnjom razmjerno lako rije-

Dvokatnica (Ilica 145), ravnajući se po lijevoj zgradi, povišena je za kat i postala trokatnica. Hoće li dosljedno četvrtstoljetnoj praksi dograđivanja u Zagrebu – i jednokatnica (Ilica 149) biti povišena za dva kata, a prizemnica (Ilica 147) za tri? Hoće li pri tom biti primijenjen vladajući princip »poštivanja oblika i rasporeda« prozorskih otvora kroz sve dograđene katove? Ili bi o tome trebalo razmisliti i odlučiti u vezi s budućim razvojem i sudbinom iskorištavanja i uređenja unutrašnjosti bloka?

Ši neki od problema uređenja bloka kao cjeline.²³ Na primjer: mogućnost intenzivnije komunikacije do jezgre bloka ili nekog specifičnog sadržaja nove društvene namjene unutar bloka. Novogradnja može svojom namjenom uopće biti »okrenuta« središtu bloka, a ne ulici kao što se to konvencionalno obično rješava, i time otvoriti mogućnost hortikulturnog rješenja. Za takva rješenja također postoje izvrsni primjeri i u tradiciji: dovoljno je analizirati kako se Bukovčeva kuća na Tomislavovom trgu br. 18 razvija u dubinu parcele jednim krakom i kako s terase komunicira s vrtom.²⁴

Četiri tipa intervencija razdvojio sam radi preglednosti, ali su oni čvrsto povezani u najmanjoj urbanističkoj organskoj jedinici središnjeg dijela grada — uličnom bloku. Samo polazeći od te cjelovitosti i težeći kvalitetnom rješenju bloka kao organske cjeline moguće je pravilno postaviti kriterije svakog pojedinačnog zahvata u njegovo tkivo, pa tako i minimalne intervencije kao što je dogradnja kata koja se prividno »odnosi« samo na kuću nad kojom izrasta. Ali radijus njezina djelovanja nerazmjerno je veći. Kad govorim o integralnom

razmatranju značenja svake intervencije, mislim, na primjer, da čak ni pitanje »bačene sjene« pojedine zgrade ne bi trebalo previdjeti ni zanemariti, jer bi normiranje visine južne ili sjeverne strane bloka (gabarita što se dosad isključivo razmatrao formalno i formalistički, i to s ulične strane) moralo uključiti i faktor insolacije jezgre bloka! Jer, što nam vrijedi osloboditi konačno unutrašnji prostor bloka za novu namjenu, ako će on biti zagušen pretjerano visokim zgradama što smo ih sami dograđivali. Do njegovih nasada i vrtova neće više dopirati zraka sunca. Visina budućega grada u kojem su prostorno volumski odnosi središni i funkcije usklađene nudi, naime, visoku razinu stanovanja baš unutar modela tradicionalnog uličnog bloka, s obzirom na mogućnost formiranja mirne, zračne, čiste i zelene oaze središta. Tu se javlja u većem mjerilu i složenijoj funkciji model samostanskog klaustra. Dok se srednjovjekovni klaustr okretao i zatvarao od opasnosti života, suvremeni klaustr bloka ograđuje nas od prometa, zagađenosti i buke.

Pogled iz budućnosti

U rješavanju urbanističkih zadataka ne treba gledati samo prema budućnosti, već i iz budućnosti. Jesmo li domislili i slažemo li se u najelementarnijem? Zamišljamo li trajnu transformaciju grada ili smatramo da su pojedine cjeline već dosegle stupanj »zasićenosti« kada više dalje ne rastu nego se samo održavaju? U mnogim povijesnim razdob-

23

Vidi: N. Mikac, Zagreb 1850—1914: Lica moderniteta, ČIP br. 354, 9/1982, str. 18, sl. 32 (tlocrt I kata); arhitekti Hönigsberg i Deutsch 1887. godine.

24

Na važnost ove komponente urbanog prostora s pravom je i uvjerljivo ukazano na izložbi »Ulični namještaj« u salonu Ulrich u Zagrebu 2/1981. godine; katalog A. Kralj.

ljima i mnogim urbanim sredinama — naročito onima ekonomski vitalnijim — arhitektura se supstituirala na istom prostoru u tijeku vremena: jednokatnicu 18. stoljeća smjenjuje na istoj lokaciji četvorokatnica 19. stoljeća, a ovu dvanaestokatnicu dvadesetog. Do kuda i do kada tako dalje? Zagreb je, uglavnom, u svakoj novoj fazi svoga razvoja osvajao novu površinu, uvijek veću (kvadratnom progresijom otprilike) rastući na njoj i u visinu: jednokatni i dvokatni Stari grad proširuje se dvokatnim i četvorokatnim Srednjim i prerasta u višekatni Novi Zagreb.

Kako zamišljamo Donji grad Zagreb u trenutku kad ga više nećemo transformirati nego samo konzervirati ili restaurirati po režimu što bi već sada trebalo da vrijedi za Gornji grad i Kaptol? Smatramo li da će se to ikada dogoditi i treba li uopće da bude tako? Prihvatimo li, međutim, tu viziju budućega grada s karakteristično različitim ambijentalnim vrijednostima i arhitektonskim kvalitetama, bilo bi logično da Gornji grad i Kaptol dominantno svjedoče o gotici i renesansi, baroku, klasicizmu i bidermajerskom razdoblju, jer bi time slika toga dijela grada istinito iskazivala njegov povijesni tok, a ujedno bi bila skladna i organički jedinstvena po zajedničkom mjerilu i oblikovnim principima. Toj cjelovitosti trebalo bi podrediti ne samo arhitekturu i arhitektonske intervencije, već i hortikulturu, uličnu rasvjetu i »ulični namještaj«, popločenje, tip ograda i zidova itd. Dosljedno i po istim principima Donji grad svjedočio prvenstveno o kulturi 19. stoljeća koja ga je i stvorila s interpolacijama i intervencijama 20. stoljeća, do razdoblja između dva rata. Karakter suvremenih intervencija trebalo bi u najširem smislu tome podrediti vrednovanjem onoga što je stvoreno, ali ne pasivno i imitativno nego kreativno — kao što sam interpretirao na primjerima dogradnji — ukratko: *ne toliko podražavanjem, koliko uvažavanjem.*

A povijesna je nužnost da se upravo naše doba afirmira revalorizacijom one zapostavljene »stražnje« dvorišne strane uličnih blokova i njihove vremenom degradirane jezgre. U praksi bi to značilo da treba sačuvati samo izuzetne spomenički vrijedne dvorišne fasade, primjere originalnih zamisli, primjene željeznih konstrukcija balkona, otvaranja prema unutrašnjem prostoru i komuniciranja sa (nekoć) zelenim površinama. Naprotiv, tipološku monotoniju »naličja« građanske najamne kuće, s prozorčićima »špajza« i zahoda, sobicama »dvorčinja« i »sluškinja«, uskih vrata na kuhinjske balkone, trebalo bi rastvoriti u dostojne prozore, balkone i lođe proširiti za boravak na zraku.²⁵ Ukratko, sociološku »dvoiličnost« starije stambene arhitekture

preoblikovati i inverzijom značenja pretvoriti u suvremene stanove okrenute unutrašnjem prostoru bloka budući da je u međuvremenu degradacijom ulice na prometni kanal ispunjen trešnjom, bukom, smradom i prašinom ona izgubila svoj nekadašnji smisao, što ga je imala u pješačkoj eri i razdoblju kola i kočija. Ulična, pretežno historicistička fasada prvobitnom projektu i namjeni, sa svim povijesnim značenjem i arhitektonsko-urbanističkim vrijednostima u formiranju ulice, a humaniji pristup problemu stanovanja i dodir čovjeka s djelićem prirode, zrakom, svjetlošću i mirom ostvario bi se na nekadašnjoj »sporednoj« i često zapostavljenoj strani koja bi sada postala »glavna«, usmjerena novom središtu življenja.

Zapis o našem vremenu

Ako svaka arhitektura svjedoči o onome tko je stvar, kao što nas povijest uči, ne možemo izbjeći pitanje: što govori i kako će svjedočiti o našem vremenu intervencije na spomenicima poslije drugoga svjetskog rata u Zagrebu? Što se tiče suda — nema dileme. Po svojoj metodskoj hibridnosti, monotoniji, formalističkim i kvantitativnim umjesto kreativnih kriterija, kao i po pretežno katastrofalnim a tek u sretnijim slučajevima mediokritetskim rezultatima i rješenjima — golema većina dogradnji katova svjedočit će o birokratizaciji službe zaštite i gubitku veze sa suvremenom teorijom, kao i o degradaciji arhitektonskog projektiranja, srozavanju moralnovrijednosnih kriterija projekatana, koji su izgubili vezu s osnovnim normama suvremene arhitekture i teorijom oblikovanja uopće. Analizirajući stanje ne možemo izbjeći ni ocjenu koju će nam ionako izreći kolege u budućnosti, pa je bolje da to odmah sami kažemo: bez sumnje, naša je struka — interpretatora arhitekture i čuvanja graditeljskog nasljeđa — teško i po spomeničke tragično zakazala u gradu Zagrebu. Malo je vjerojatno da će sve te nagrde izgrađene posljednjih decenija, sav taj zidarski stupidarij biti ikada uklonjen ili pregrađen, ali bi barem bilo krajnje vrijeme da definitivno prekinemo s tom praksom. Svaki naredni zahvat po dosadašnjim konzervatorsko-urbanistički-arhitektonskim, ovdje interpretiranim kriterijima, možemo kvalificirati još jedino kao svjesni zločin protiv naše kulturne baštine i drsku uvredu kulture naše sadašnjosti, koja se ipak ne može identificirati s primitivizmom grupa i pojedinaca što je na takav način predstavljaju.